

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६

केनोपनिषत्सटीकशांकरपदभाष्य-
वाक्यभाष्योपेता ।

रत्नागिरिग्रामनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायैः
आगाशे इत्युपाह्वैर्वालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

तथा च

शंकरानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका ।
नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका ।
इदं पुस्तकद्वितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः
संशोधितम् ।

एतत्पुस्तकं

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३१

ख्रिस्ताब्दाः १९०९

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमेको रूपकः । (रू०१)

केनोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलित्वानि
तेषां नामानि पुस्तकानि संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते ।

- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता ' बिब्लिओथिका इण्डिका ' इति ग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां कैलासवासिनां वे. शा. सं. देवोपाह्वालशास्त्रिणां ।
- (ख.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता रा. रा. महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्रीतानां रा. रा. भाऊसाहेब इत्येतेषाम् ।
- (घ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता वटादरनिवासिनां श्रीयुतानां पदवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता वे. शा. सं. रा. रा. दिनकराजी जोशी नागावक इत्येतेषाम् । लेखनकालः सं० १८६२
- (च.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता बडलीग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां वे. शा. सं. रा. रा. चिदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः शके १७६७
- (छ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- (ज.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीमतां पुरंदरे इत्युपाह्वानां मल्हारराव इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषत्पदभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. सं. द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रिणाम् ।
- (ञ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता करवीरपुरनिवासी-

- नां श्रीमतां वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखन-
कालः सं० १८७८
- (ट.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता अष्टग्रामनिवासिनां
लिमये इत्युपाह्वानां रा. रा. गोविन्दशर्मणाम् ।
- (ठ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा. रा. आप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता बडलीग्रामनिवा-
सिनां श्रीयुतानां वे. शा. सं. रा. रा. चिदम्बरदी-
क्षितकुलोत्पन्नानां मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखन-
कालः शके १७७७
- (ख.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवा-
सिनां किवे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां भाऊसाहेब
वाळासाहेब इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वे. शा. सं. रा.
रा. दिनकरशास्त्री जोशी नागावकर इत्येतेषाम् ।
लेखनकालः सं० १८६६
- (घ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वटोदरनिवासिनां
श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव
भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयु-
तानां रा. रा. रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।
लेखनकालः शके १६३२
- (च.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता मुम्बापुरनिवा-
सिनां वे. शा. सं. रा. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (छ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां
वे. शा. रा. रा. द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रिणाम् ।
- (ज.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां
वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः शके
१६९५
- (झ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता करवीरपुरनिवा-
सिनां श्रीमतां वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् ।

- (ज.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाच्यभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. अप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (ख.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका मूलयुता*
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका नारायणविरचिता पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

* इदं प्रान्तिजसकाशाःप्राप्तम् । एतत्पुस्तकस्य स्वाभिनो नाम न ज्ञायते ।

अथास्याः केनोपनिषदो मन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।

मन्त्रप्रतीकानि		खं०	मं०	पृ०
	अ.			
अथ वायुमन्त्रवन्वायो	३ ७	२४
अथाध्यात्मं यदेतत्	४ ५	२७
अथेन्द्रमन्त्रवन्मघवन्	३ ११	२५
	इ.			
इह चेद्वेदीदृथ	३ ५	२१
	उ.			
उपनिषद् मो ब्रूहि	४ ७	२८
	क.			
केनेषितं पतति प्रेषितं भ्रनः	१ १	४
	त.			
तन्म्यद्रवत्तमभ्यवदत्	३ ४	२४
” ”	१९ ८	”
तद्ध तद्धर्नं नाम	४ ६	२८
तद्धेषां विजज्ञौ	३ २	२३
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितराम्	४ ३	३६
तस्माद्वा एते देवाः	४ २	२६
तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यम्	३ ५	२४
” ”	” ९	२५
तस्मै तृणं निदधौ	३ ६	२४
” ”	” १०	२५
तस्यै तपो दमः कर्मेति	४ ८	३०
तस्यैष आदेशो यदेतत्	४ ४	२७
तेऽग्निमद्भुवञ्जातवेदः	३ ३	२३
	न.			
न तत्र चक्षुर्गच्छति	१ ३	८
नाहं मन्ये सुवेदेति	२ २	१६

	प्र.	खं०	मं०	पृ०
प्रतिबोधविदितम्	...	२	४	१७
मन्त्रप्रतीकानि	...	खं०	मं०	पृ०
	ब.			
ब्रह्म ह देधेभ्यः	...	३	१	२२
यच्चक्षुषा न पश्यति	...	१	६	१२
	य.			
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति	...	१	७	१३
यत्प्राणेन न प्राणिति	...	१	८	१३
यदि मन्यसे सुवेदेति	...	२	२	१३
यद्वाचाऽनभ्युदितम्	...	१	४	११
यन्मनसा न मनुते	...	१	५	१२
यस्यामतं तस्य मतम्	...	२	३	१६
यो वा एतामेवम्	...	४	९	३१
	श.			
श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	...	१	२	६
	स.			
स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे	...	३	१२	२५
सा ब्रह्मेति होवाच	...	४	१	२६

समाप्तिमगमदियं वर्णानुक्रमणिका ।

केनेपनिषत्

अनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्याय-
स्याऽऽरम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्मा-
श्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च ।
अनन्तरं च गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं
कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं
भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानं चक्षुर्वागाद्यगोचरम् ।

स्वतोऽव्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिक्रं तत्त्वकारशास्त्रोपनिषदं व्याचिरव्यासुर्भगवान्भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगो-
चरस्याऽऽत्मनः संसारित्वादसंसारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासंभवाच्चिर्विषयत्वादव्याख्ये-
यत्वमित्याशङ्क्याहंकारसाक्षिणः संसारित्वग्राहकप्रमाणाविषयत्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासं-
भवात्सविषयत्वाद्वाख्येयत्वं प्रतिजानीते—केनेषितमित्याद्येति । कस्ताहिं नवमस्या-
ध्यायस्याष्टाध्याय्या सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः संबन्ध इत्याशङ्क्य हेतुहेतुमद्भाव-
लक्षणसंबन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति—प्रागेतस्मादित्यादिना । कर्माङ्गसाम पाञ्चभ-
क्तिकं साप्तभक्तिकं च तद्विषयाण्युपासनानि पृथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राणदृष्ट्या गायत्र-
सामोपासनं च । शिष्याचार्यसंतानाविच्छेदो वंशस्तदवसानेन ग्रन्थेन कार्यरूपमेव वस्तुक्तं
चेत्तर्हि प्राणाद्युपासनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वाद्ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः
संबन्धोऽभिधित्सत इत्याशङ्क्य नित्यकर्मणां तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति—सर्वमेतदिति ।
काम्यानां प्रतिषिद्धानां च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति—सकामस्य त्विति ।

कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वत्वात्प्राप्त्या प्रवृत्त्या पश्वादिस्थावरान्ताऽधोगतिः स्यात् । “ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम् । ” इति श्रुतेः । “ प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः ” इति मन्त्रवर्णाद्विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादित्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते । तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया । काठके चोक्तम्—“ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मुपश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमुतत्वमिच्छन् ” इत्यादि । “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ” । “ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” इत्याद्याथर्वणे च । एवं विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते । “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति मन्त्रवर्णात् । “ तरति शोकमात्मवित् ” इति,

एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण ये न प्रवृत्तास्ते प्रतिषिद्धानुष्ठायिन इत्यर्थः । जायस्व म्रियस्वेति । पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजा जरायुजाण्डजोद्भिज्जलक्षणाः । पितृयाणदेवयानलक्षणमार्गद्वयगमनमतीत्य कष्टमेव गतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा ततो विरक्तस्य विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्हेतुहेतुमद्भावमाह—विशुद्धसत्त्वस्य त्विति । साध्यसाधनसंबन्धाद्विरक्तस्येति संबन्धः । तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह—इह कृतादिति । कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्रान्यसंवादमाह—काठके चेति । आवृत्तचक्षुरिति । साध्यसाधनभावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्यव्यतिरेकसिद्धत्वं चाऽऽह—एवं हीति । नान्यथेति । अविरक्तस्य बहिर्विषयाक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथंचिज्जाताऽपि न फलावसाना स्याच्छूद्रयागादिवादित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकाण्डसंबन्धोऽस्ति तथाऽप्युपनिषज्जन्यज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्माच्चेति । समुच्चय-

१ क. ख. घ. अ. °वृत्तच° । २ क. ख. घ. च. प्रजाः स्वेदजा° । ३ क. ख. घ. अ. °वृत्तच° । ४ ग. झ. ट. °ति कार्यकारणभा° ।

[१ प्रथमः खण्डः] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ३

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ”

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेन्न । वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात् । “जाया मे स्यात्” इति प्रस्तुत्य “पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः” इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः । “ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मोऽयं लोकः” इति । तत्रायं हेत्वर्थः । प्रजाकर्मतत्संयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्यमिदं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्म-

वादिनोऽभिप्रायं शङ्कते—कर्मसहितादपीति । एकाध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं ततः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्सनिदानसंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं सिध्यतीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह—न वाजसनेयक इति । किंच यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चितज्ञानं विधिस्मितं स्यात्तदा पारिव्राज्यं नोपदिश्येत श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ इत्याह—तत्रैव चेति । प्रजाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह—तत्रायमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादेवेति शेषः । तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसंभवात्किमिति प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । इष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे बन्धमोक्षावस्थयोरविशेषापातादित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । कर्ममोक्षे कार्यस्योत्पाद्यादेरसंभवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसिद्ध्युपपत्तेर्न कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यानुभवावसानतासिद्धये परोक्षनिश्चयपूर्वकः संन्यासः कर्तव्यः । सिद्धे चानुभवावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावप्राप्तः संन्यास इति द्रष्टव्यम् । इतश्च न कर्मब्रह्मात्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह—कर्मसहभावित्वेति । ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेश्च विनियोज्यादिभेदापक्षितत्वात्कथं सर्वभेद-

सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ।

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्र-
मथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौप-
निषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्वनिराकरणं मेऽस्तु
तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि
सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

ॐ केनेषितं पतति

ब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते । वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्त्रत्वा-
द्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य
प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते ।
शिष्याचार्यः श्रप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रति-
पत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति ।
“ नैषा तर्केण मतिरापनेया ” इति श्रुतेश्च । “ आचार्यवान्पुरुषो वेद ”
आचार्यान्द्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् ” इति । “ तद्विद्धि
प्रणिपातेन ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च । कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधि-
वदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवम-
चलमिच्छन्प्रच्छेति कल्प्यते । केनेषितमित्यादि । केनेषितमिति केन
कर्त्रेषितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति संब-
दर्शनं प्रत्यस्तमय उच्यते ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याऽऽह—वस्तुप्राधान्ये सतीति ।
विधिजन्यप्रयत्नभाव्यो हि विधिविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः ।
यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मतानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो
न प्रामाणिकस्तस्मादित्युपसंहरति—तस्मादिति । श्रप्रतिवचनरूपेण प्रति-
पादनस्य तात्पर्यमाह—शिष्याचार्येति । आपनेया प्रापणीया हन्तव्या वा
न भवतीत्यर्थः । साधिष्ठं शोभनतमं फलं प्रापयतीत्यर्थः । इष आभीक्ष्ये गतौ

प्रेषितं मनः ।

ध्यते । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । इषितमितीत्प्रयोगस्तु च्छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयितृविशेषेण । कीदृशं वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थ-विशेषनिर्धारणाद्यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिक्यादार्थाधिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रश्नसामर्थ्याद्देहादिसंघातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं किंवा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति

चेति धात्वन्तरसंभवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—इषेरिति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं तद्विषयताया गतिविषयताया वा मनसोऽनभिप्रेतत्वान्मनःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुत्सितत्वादित्यर्थः । *इत्प्रयोगे सति गुणेन भवितव्यम् । तदैषितमिति स्यात्तद्भावाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु धातोरनिट्त्वादनुबन्धस्य विकल्पविधानादन्वेषितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति । इषितं प्रेषितमिति पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह—तत्र प्रेषितमित्यादिना । इच्छामात्रेणेति । प्रयत्नमन्तरेण संनिधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह—अपि चेति । त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते संग्रातस्यैवेच्छादिभिः प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह—न प्रश्नेति । मनसः स्वातन्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकसंभावनाभावा-

* सेद्वक्तस्येविषयये कित्वनिषेधाभावात्कृञ्चिति चेति निषेधप्रसक्त्या गुणेन भवितव्यमिति चिन्त्यम् । धातोरनिट्त्वाभावेऽपि यथाकथंचिदनुबन्धशब्देनेदो ग्रहणेऽपि तीषसहेति विकल्पे सत्यपि यस्य विभाषेति क्त इणनिषेधाद्वैकल्पिकप्रयोगादिति पुस्तकान्तरीयपाठोऽपि चिन्त्यः । प्रयोगादर्शनादिति पाठेऽपि यस्य विभाषेति निषेधपूरणमपेक्ष्यमेव । प्यन्तेषिणा गुणसमर्थनं तु गुणस्येगिनमित्त्वाभावेनेति सतीत्यक्षराननुगुणम् । प्रेषितशब्दे प्रेरणास्वीकारादिषितशब्दे प्यर्थानुपयोगेन भाष्यानभिप्रेतं च । अनुबन्धस्येत्याद्युत्तरग्रन्थासंबद्धं चेति ज्ञेयम् ।

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां
वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं

प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इति । उच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं स्यात्तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यादनर्थं च जानन्नसंकल्पयति । अत्युग्रदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनस्तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियवृत्तीनाम् । केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान्युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवते योग्यायाऽऽह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि । मनआदिकर-
णजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्टश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युन-
क्तीति । असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुङ्क्ते इति वक्तव्ये नन्वेतदन-
नुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोषः । तस्यान्यथाविशेषा-
नवगमात् । यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः
श्रोत्रादिनियोक्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमनुरूपं प्रतिवचनं
स्यात् । न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिव-
दधिगम्यते । श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणाऽऽलोचनसंकल्पा-
ध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि श्रोत्रादिभि-
रसंहतो यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो गृहादिवदिति संहतानां
त्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते—ननु स्वतन्त्रमित्यादिना । अत्युग्रदुःखे
चेति । अद्यतनीनदुःखे द्यूतादिकार्ये ॥ १ ॥

प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—असावेवंविशिष्ट इत्यादिना ।
श्रोत्रादयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषी तावदवगम्यते
यदि सोऽपि संहतः स्यात्तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात् । ततस्तस्याप्यन्यः शेषी कल्प्य-
स्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गपरिहारारायासंहतश्चेतनो गम्यते । अतः सर्वसाक्षिणं लक्षयितुं
युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं फलनिष्पत्तिलिङ्गम् । यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य
व्यापारो लिङ्ग्यते नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसानलिङ्गं व्यापारस्तेन तच्छेषी

मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राण-

परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादनु रूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि कः पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः । नह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैष दोषोऽयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्ये संहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराणि—“ आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते ” “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” “ येन सूर्यस्तपति तेजसेन्द्रः ” इत्यादीनि ।

“ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ” इत्यादि गीतासु ।

काठके च—“ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ” इति । श्रोत्राद्येव सर्वस्याऽऽत्मभूतं चेतनमिति प्रासिद्धं तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्रोपपद्यत एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य मनः । न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति । यद्वाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम् । यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्धितीयैव न क्रियते । न । बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागित्येतावद्भक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरोधेन । एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्ठं च वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्त्वया पृष्ठः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । “ को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष

लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य संक्षेपतस्तात्पर्यमाह—श्रोत्राद्येव सर्वस्येति । यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः संत्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्वादिप्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याऽऽह—न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्येति ।

श्वक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीराः प्रेत्या-
स्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ न तत्र

आकाश आनन्दो न स्यात् ” “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते—“येन प्राणः प्रणयिते तदेव ब्रह्म त्वं
विन्दि” इति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणप्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् ।
सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु घ्राणप्राणस्य ग्रहणं कृतम् । एवं मन्यते श्रुतिः
सर्वस्यैव करणकलापस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विव-
क्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षु रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं
तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैवात्तश्चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्ट-
त्वाच्छ्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्नियते । अमृता
भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञानाद्भ्रमृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा विमुच्यत
इति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलापमुज्झित्वा । श्रोत्रादौ ह्यात्मभावं
कृत्वा तदुपाधिः संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च । अतः श्रोत्रादेः
श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्माऽऽत्मेति विदित्वाऽतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परि-
त्यज्य ये श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । नहि विशि-
ष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्या-
स्माल्लोकात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहंभावसंब्यवहारलक्षणात्त्यक्तसर्वै-
षणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । “ न कर्मणा न
प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” “पराञ्चि खानि व्यतृणत्”
“ आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ” “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” “ अत्र ब्रह्म
समश्नुते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वाऽतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य
सिद्धत्वाद्स्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि

ज्ञात्वेति पदाध्याहारे कारणमाह—प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्येति । सामर्थ्यादिति । श्रोत्राद्यात्म-
भावत्यागमन्तरेणामृतत्वासंभवाज्ज्ञानबलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति संबन्धः ।
एतत्स्फुटयति—श्रोत्रादौ हीत्यादिना । मृत्वेति । विदेहमुक्तिर्विवक्षिता प्रारब्धभो-
गक्षये शरीरान्तरोत्पादे कारणाभावादवश्यंभाविनी विदुषो मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्पाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना लक्षितं
तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वाद्विषयत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निवतयति—यस्माच्छ्रोत्रादे-
रपीत्यादिना । अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमप्येषु तदन्यभिचारात्स्वरूप-

चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न
विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्या-
दन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासंभवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्याऽऽत्मा ब्रह्मातो न वाग्गच्छति । यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तद्वत् । नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयित्रध्यवसायितृ च सदात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च तस्यापि ब्रह्माऽऽत्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वान्न विद्मस्तद्ब्रह्मेदृशमित्यतो न विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशेच्छिष्यायेत्यभिप्रायः । यद्वि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति—न विद्म इत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह—अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयं च तेषाम् । तद्विदितादन्यदेव हि विदितं नाम यद्विदिक्रिययाऽतिशयेनाऽऽप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्त आह—अथो अविदिताद्विदितविपरीताद्व्याकृ-

विषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यर्थः । अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेश्यस्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य नास्त्येव वास्तवमित्याह—इन्द्रियमनोभ्यां हीति । ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः कृष्णोऽयमित्यादि गुणतः पाचकोऽयमित्यादि क्रियातो राजपुरुष इत्यादि संबन्धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत् । “ केवलो निर्गुणश्च ” इत्यादिश्रुतेः । अज्ञेनाऽऽगमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्तद्दृष्ट्याऽऽचार्यस्याप्यविद्यालेशोत्पद्यत्वा व्यावहारिक उपदेश उपपद्यत आगमतस्तस्यैवाऽऽत्मानं ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्यतातिशयवत्त्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—अत्यन्तमेवेति । वाक्यस्य पदार्थान्याख्याय

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

तादविद्यालक्षणाद्याकृतबीजात् । अधीत्युपर्यर्थे लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्वि यस्माद्ध्युपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयतेऽतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽन्यद्ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निर्वर्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । “अयमात्मा ब्रह्म” “य आत्माऽपहतपाप्मा” । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” । “य आत्मा सर्वान्तरः” इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याऽऽचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह—इति शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनाऽऽत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते तथा कर्मिणः “अमुं यजामुं यज” इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वातात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते—यद्विदितं तदल्पमित्यादिना । यद्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितं चेति द्वयी गतिः । ततो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह—न ह्यन्यस्येति ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यार्थे लौकिकतार्किकमीमांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति विदितादन्यत्वप्रपञ्चनाय—अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थानेष्विति ।

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युच्यते ।

क्याद्वाऽऽह मैवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वा-
मूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्चार्थ-
सङ्केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं
वागित्युच्यते । “अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तस्थोष्मभिव्यज्यमाना
बह्वी नानारूपा भवति” इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यानृते एव विकारो
यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रका-
शितमनभ्युक्तं येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युच्यते चैतन्य-
ज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वद-
न्वाक् । यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । “या वाक्पुरुषेषु
सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मणः” इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवच-
नमुक्तम्, “सा वाग्यया स्वप्ने भाषते” इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या
वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा । “न हि वक्तुर्वक्त्रे विपरिलोपो विद्यते” इति
श्रुतेः । तदेवाऽऽत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि

“ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ”

इत्येतेष्वाकाशप्रदेशेष्वश्रितमित्यनेनाऽऽकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमिति ।
अग्निदेवताकमित्यर्थः । न केवलं करणं वागुच्यते वर्णाश्चोच्यन्त इत्याह—वर्णाश्चेति ।

तदुक्तम्—“यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ” इति ।

गौरिरिति पदं गकारौकारविसर्जनीया एवं क्रमविशेषावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसा-
रेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाऽऽह—तदभिव्यङ्ग्य इति । स्फुट्यते व्यज्यते वर्णै-
रिति स्फोटः पदादिबुद्धिप्रमाणकः । एकरूपाया बुद्धेरेकवर्णावलम्बनत्वासंभवादिति भावः ।
उक्ते वाक्यार्थे श्रुतिसंमतिमाह—अकार इति । अकारप्रधानोकारोपलक्षिता स्फोटस्या
चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तस्थोष्मभिव्यज्यमाना कादयो मावसानाः स्पर्शा
यरलवा अन्तस्थाः शषसहा उष्माणस्तैः क्रमविशेषावच्छिन्नैर्व्यज्यमाना नानारूपा
विवर्तते । मितमृगादि पादावसाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजुराद्यनियताक्षरपा-
दावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिप्राधान्यात् । सत्यं यथादृष्टार्थवचनम् ।
अनृतं तद्विपरीतम् । करणं वागिन्द्रियं गुण उपसर्जनं यस्याः सा करणगुणवती पुरु-

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि. नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥
 यन्मनसा न मनुते. येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि. नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति. येन चक्षुषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि. नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

विजानीहि त्वं यैर्वांगाद्युपाधिभिः । वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते तान्व्युदस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विन्दीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विन्दीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वविषयव्यापकत्वात् । “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतेः । कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सवृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयी करोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षुष्यन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा विषयी करोति व्याप्नोति ॥ ६ ॥

षेषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः । तदेवेत्येवकारस्य कृत्यमाह—यैर्वांगाद्युपाधिभिरिति । नियमार्थमिति । पक्षेऽनात्मन्यपि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपास्ये या ब्रह्मबुद्धिस्तन्निवृत्त्यर्थं वा पुनरब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्ति-
संयुक्तेन न विषयी करोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्या-
त्मज्योतिषा विषयीकृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राण-
वृत्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयी करोति येन चैतन्यात्म-
ज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं
समानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ केनो-
पनिषत्पदभाष्ये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव
ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहं मामिति गृह्णीयादित्याशङ्क्याऽऽचार्यः शिष्यबुद्धि-
चालनार्थं यदीत्याह । नन्विदमेव सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः
सत्यमिष्टा निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विषयी
भवति तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं दाह्यमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव ।
सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह
च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यया ।
यद्वाचाऽनभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्संप्रदायनिश्चय-
श्रोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति
चाविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य
सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव

॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो मा भूद्विषयत्वम् । स्वरूपत्वे मानाभावात् । अतिरिक्तस्य विष-
यत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वस्य हीति । एतद्विशिष्टाद्योगे किं कारणमित्यत

दहरमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं

दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म । “नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ” इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाऽऽहाऽऽचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्मन्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति तस्माद्ब्रह्मणो यदीत्यादि । इदं च “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” इत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड्बिरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवरादसकृद्द्विश्चिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्ताकिंकाः सर्वे । तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यस इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाऽऽचार्यस्य । दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् । किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्यर्भकाणि च येनाऽऽह दहरमेवेत्यादि । बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्” इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते । चैतन्यं

आह—कदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । छायाया व्यभिचारित्वं बुद्ध्वेत्यर्थः । सकृदिति । “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्येकवारमुक्तम्, “य एष स्वप्ने महीयमानश्वरति” इति द्वितीयेनोक्तम्, “तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्नः” इति त्रिरुक्तमप्यात्मानमप्रतिपद्यमान इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये “एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य” इत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः । अर्भकाणि चेति । अल्पानि । न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं तदाक्षिपति—ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह—चैतन्यमिति । भूतानां समस्तानां व्यस्तानां

१ क. ख. घ. ङ. ट. दध्रमे° । २ ग. घ. ट. दध्रमे° । ३ घ. ङ. झ. ट. °नाहं द । ४ क. ख. च. न. संप्रप° ।

यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते

पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा श्रोत्रादीनामन्तःकरणस्य च धर्मो न भवतीति । ब्रह्मणो रूपमिति । ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तम्—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “विज्ञानघन एव” “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “प्रज्ञानं ब्रह्म” इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथाऽपि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वाद्देहादिवृद्धिसंकोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्वतः । स्वतस्त्वविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं तदपि नूनं दहरमेव वेत्थेति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदधिदैवं तदपि च देवेषुपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वात् न निवर्तते यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य

वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्मो न भवतीति बहिरनुपलम्भात्तद्धर्मत्वे रूपादिवत्तत्साधकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तथा श्रोत्रादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यं धर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र श्रुतिसंमतिमाह—तथाचोक्तमिति । सत्यमेवं चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यगम्यं तथाऽपि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्यक्तिमुपलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्ब्रह्मेति निर्दिश्यत इत्यर्थः । ननूपाधिरूपाहितसंबद्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिरूपाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदनुकारित्वादित्यादिना । यथा जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यातद्धर्मभागित्वात्सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते नतु संबन्धाद्दूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात् । तद्देहादेर्वृद्धिसंकोचच्छेदादिषु दाहादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादेरूपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतश्चैतन्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वतस्त्विति । अविषयतयैव विषयानुपरक्तचित्सफुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति । वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्यं ब्रह्म न भव-

मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति
नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेदः तद्वेदनो न
वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं

स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच—मन्येऽहमथेदानीं विदितं
ब्रह्मेति ॥ ९ ॥ १ ॥

कथमिति । शृणुत । नाहं मन्ये सु वेदेति नैवाहं मन्ये सुवेदं ब्रह्मेति ।
नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्तं आह—नो न वेदेति वेदं च । वेदं
चेति चशब्दान्न वेदं च । ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति नो न
वेदेति वेदं चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेदं चेति ।
अथ मन्यसे वेदैवेति । कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते
तेनैव तदेव वस्तु न सुविज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययौ वर्ज-
यित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् ।
संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचा-
ल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । “ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदि-
तादधि ” इत्याचार्योक्तागमसंप्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्जं च
ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः
कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेदं स तद्ब्रह्म
वेदं । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह—नो न वेदेति वेदं चेति । यदेवा-
न्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां
संयोज्यं निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेदं चेत्यवोचदाचार्यबुद्धि-
संवादात्तं मन्दबुद्धिग्रहणं व्यपोहार्यं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति
यो नस्तद्वेदेति ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्त्यं स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादात्निवृ-
त्तमर्थमेव बोधयति—यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमवि-
ज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायो निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्य-

त्येवेति निर्धार्यज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—यदेवान्यदेवेति ।
तथा चेत्याचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

१ घ. इ. नाहम् । २ क. ख. °दत्वं न° । ३ च. ज. °ण व्यामोहा° । ४ क. ख. ग. घ.
झ. ट. °निवृत्त्यं स्वे° । ५ क. ख. निवृत्त° ।

[२द्वितीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १७
खण्डः]

मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञा-
तमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं मत-

ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न
वेदेव स न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षाववधार-
यति—अविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामि-
त्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धि-
ष्वेवाऽऽत्मदर्शिनमित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि
तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वा-
त्मदर्शिनानां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वा-
द्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते
विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्थोऽविज्ञातमित्यादिः
॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकि-
कानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्पर-
विरुद्धम् । कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोध-
विदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बोद्ध्याः प्रत्यया उच्यन्ते ।
सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते

अथवा हेत्वर्थ इति । लोके शुकत्यादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्यस्तं रूप्याद्य-
विज्ञातं भवति । अजानतामेव त्वध्यस्तं विज्ञातं भवतीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्व-
स्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपटक-
चिन्तया ज्ञातस्य व्यवहाराङ्गत्वं वदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तव-
ज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्गावयति—अविज्ञातमित्यादिना ।
नीलपीताद्याकाराणां बुद्धिविकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवद्वभासस्तं साक्षिणमु-
पलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते । तेन नावि-
शेषप्रसङ्गादिचोद्घावकाश इत्याह—प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्ययेष्वविशिष्टतयाऽनु-
गतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य सर्वत्राविशेषान्नैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी-

सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारमात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोप-जननापायवर्जितदृक्स्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्वि-शेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् । लक्षणभेदाभावाद्ब्रह्म इव घटगि-रिगुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः । एवं परि-शुद्ध एवोपसंहृतो भवति । “दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्भन्ता विज्ञातेर्वि-ज्ञाता” इति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधक्रियालक्ष-णेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः । तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्य-न्ते । यदपि काणादानामात्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति । अत आत्मनि बोद्धत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति “विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म” इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निर-वयवत्वेन प्रदेशाभावान्नित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानु-

भेदोत्पत्त्यादीनां च साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वमित्यत्वादिकमपि सिध्यतीत्याह—सर्व-प्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे संभवतीत्याह—विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिव्याख्यानमुद्भाव्य दूषयति—यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगाद्घटलौहित्यवन्मनःसंयोगादसमवायिकारणादात्मन्य-चेतने चैतन्यमुत्पद्यत इत्येतन्न केवलं श्रुतिविरुद्धमसंभावितं चेत्याह—आत्मनो निरवय-वत्वेनेति । प्रदेशवता प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वान्मनसा संयोगो न संभवतीत्युक्तं तदयुक्तम् । युगपत्सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनस्ततो मनसः संयो-गोऽपीति चेत्तत्राऽऽह—नित्येति । ग्रहणकालादन्यकाल एव स्मृतीनां क्रमेणैवोत्पत्तिरिति नियमो वैशेषिकस्य नोपपद्यते ग्रहणकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारवदात्मनःसंयोगस्या-विशेषादित्यर्थः । सर्वगतत्वं च सर्वान्यवधानमात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह—

* च. पुस्तके कल्पनीयमित्याहृत्यस्य स्थाने कल्पनीयमिति चेदाहेत्यधो लिखितः पाठः ।

१ घ. झ. °क्षयं भे° । २ क. ख. °न्दं प्रज्ञानं ब्र° । ३ क. ख. च. ज. °मुपपद्य° ।

[२ द्वितीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १९
खण्डः]

षपत्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । “ असङ्गो न हि सज्जते ” “ असक्तं सर्वभूत् ” इति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च गुणवद्गुणवता संसृज्यते नात्स्यत्वात् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केनचिदप्यतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्यालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्व आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात्प्रतिबोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्णयते । तत्र भवति सोपाधिकत्वं आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्याऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । “ आत्मनैवाऽऽत्मानं पश्यति ” “ स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ” इति । ननु निरुपाधिकस्याऽऽत्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति । संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञातव्यं स्यात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । “ नित्यं विभुं सर्वगतम् ” “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः ” इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः

संसर्गधर्मित्वं चेति । न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति—न्यायश्चेति । एकदेशिव्याख्यानान्तरमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । यद्वेद्यं तद्वेदितुर्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात्स्वसंवेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्याऽऽत्मना तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादित्याह—तत्र भवति सोपाधिकत्वं इति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकारबलात्परवेद्यत्वं प्रसज्जत इत्यपि न वाच्यमित्याह—संवेदनस्वरूपत्वादिति । बौद्धेन स्वसंवेद्यं विज्ञानमिष्टं तव किं न स्यादित्यत आह—बौद्धपक्ष इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानावभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षणान्तराविशिष्टं तदेव विज्ञानं प्रत्यक्षं न संभवति । अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानक्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वं च स्यादेव तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते—यत्पुनरिति । ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतोव्यापृतिस्तावत्संप्रज्ञातसमा-

१ घ. इ. झ. °दधृत्वमात्म° । २ क. इ. झ. °त्वमात्म° । ३ इ. ट. निर्णोतो बो° । ४ क. ख. च. न. °त्वमिति । ५ क. ख. °त्यगब्रह्माभिव्यक्तस्य न ।

ममृतत्वं हि विन्दते ।

प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति । सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्य-
परे । निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः ।
अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथो-
क्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्य-
भिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्माऽऽत्माविषयं च मतममृतत्वे हेतुः । न
ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं भवत्यात्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव ।

धिनिवृत्ते चेतोव्यापारे यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौषुप्तानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः
प्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं वार्तिककृता—“अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते” इति ।
अथवाऽक्रियब्रह्मात्मत्वालुभवे सति प्रमातृत्वानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानासंभवात्सद्योमुक्तिकारणं सकृ-
द्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते ।

“सकृत्प्रवृत्त्या मृदाति क्रियाकारकरूपभृत् ।

अज्ञानमागमज्ञानं सांगत्यं नास्त्यतोऽनयोः”

इति । पक्षद्वयेऽप्यरुचिमाह—निर्निमित्त इति । अयमाशयः । न तावद्विधानि-
र्तकस्याऽऽगन्तुकस्य बोधस्य निर्निमित्तत्वं संभवति । कार्यस्य सनिमित्तत्वव्याप्तेः । सौषुप्त-
स्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरोधावस्थासंस्कारोद्भूततादृशवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य
तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमात् । अत एव वृत्तिविशिष्टस्य विनाशे स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि
तर्ह्यावृत्तिसंस्कारप्रचयान्निवृत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन
विनष्टपुत्रापरोक्षादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् । शाब्दज्ञानसंवादात्प्रमात्वे परतन्त्रत्वप्रसङ्गः
शब्दमूलत्वात्प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति प्रवृत्तैफलकर्मप्रतिबन्धाद्धर्तमानप्रमातृत्वाभासानिवृत्तेरसकृ-
द्बोधोऽपि संभवतीति पक्षद्वयेऽपि नाऽऽदरः । सर्वथाऽपि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति
बोधं प्रति साक्षितया भातीति । लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योत्थं परमात्माऽस्मीति
ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानं यस्मात्तत एवामृतत्वं लभत इत्याह—अमृतत्वमिति । उक्त-
मर्थं संक्षिप्याऽऽह—बोधस्य हीति । बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चैतन्यं
परमात्मा न भवति किंतु ब्रह्माण्डाद्ब्रह्मिः स्थितस्तत्प्राप्तिश्च मोक्ष इत्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति । अनात्मप्राप्तेः कर्मफलवदनित्यत्वेनामृतत्वप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । यद्यु-
क्तदोषपरिहारायौपाधिकभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतस्त्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राऽऽह—
आत्मत्वादिति । ब्रह्मण आत्मत्वादेवाऽऽत्मनोऽमृतत्वं स्वभावत एव सिद्धम् । तर्हि

१ च. अ. °गात्मविषयत्वं य° । २ क. ख. °त्मत्वादात्मनोऽमृत° । ३ ग. घ. ड. ट. °तत्त्वात् ।
ए° । ४ क. ख. च. ज. °तकर्मफलप्र° ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्
॥ १२ ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः । भूतेषु भूतेषु

एवं मर्त्यत्वमात्मनो यद्विद्ययाऽनात्मत्वप्रतिपत्तिः । कथं पुनर्यथोक्त-
याऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत इत्यत आह—आत्मना स्वेन स्वरूपेण
विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृतं
वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं
तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य
तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्य-
मात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतम्, “ नाय-
मात्मा बलहीनेन लभ्यः ” इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः, अमृतत्वं
हि विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु
जन्मजरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः
सन्यद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ
तदस्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा
परमार्थता वा सत्यं विद्यते । न *चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीव-
श्चेदधिकृतोऽवेदीन्न विदितवांस्तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनाष्टिर्विना-
शनं जन्मजरामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुण-
दोषौ विजानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु

विद्याया आनर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एवं मर्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्म-
त्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्निवृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः । वीर्यं विद्याकृतमुक्तं
मुक्तत्वे दाढर्यं तच्च स्वाभाविकमेव मुक्तत्वं वास्तवम् । सर्वशरीराद्यसंसर्गित्वान्नभोवन्निरवय-
वत्वादेव । ततश्च नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं बलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह—कष्टा खल्विति । लौकिकमपि सत्यम् । चिरं
जीवनं धनवत्त्वम् । सद्भावः साधुभावः स्यातिः । एतदपि सर्वं ब्रह्मविदो भवतीति स्तुत्य-

* अत्र यद्यपि सर्वेष्वार्षेयपुस्तकेषु न चेदवेदीदित्येवोपलभ्यते तथाऽपि मूले न चेदिहावेदीदिति
वर्ततेऽतस्तथैव प्रतीकस्यापि ग्रहीतुं युक्तत्वात् न चेदिहावेदीदित्येव स्थापितम् ।

विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता
भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये

चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य
ध्यावृत्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्व-
भावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । “स यो
ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ केनो-
पनिषत्पदभाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्”
इत्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविषाण-
कल्पमत्यन्तमेवासदृष्टम् । तथेवं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां
ध्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म
सर्वप्रकारेण प्रशास्तु देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो
देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकू-
लानि ह्युत्तराणि वचांसि वृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये ।
कथं ब्रह्मविज्ञानाद्ब्रह्मव्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुस्ततोऽप्यतित-
रामिन्द्र इति । अथवा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्शयते । येनाग्न्यादयोऽति-
तेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति
वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तु-
त्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वाऽऽख्यायिका । यथा देवानां जया-
द्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय
विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानामसुराणां च सङ्ग्रामेऽसुराञ्जित्वा जगदराती-

र्षमुच्यते । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिस्तु फलमवश्यं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—ब्रह्मेत्यादिना । अभिप्रेतं तात्पर्यमाह—
वक्ष्यमाणेति । उत्तमाधिकारिगोचरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्वत्रोक्तमुत्तरत्र तु मन्दा-
धिकारिगोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते । तत्परं वक्ष्यमाणं सर्ववाक्यजातं स्पष्टविधि-

तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त
ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महि-
मेति ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह
प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ।
॥ १५ ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्वि-
जानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

नीश्वरसेतुभेत्तुन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेन्ने । तस्य ह
किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽमहीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तस्त-
दाऽऽत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः
प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरियं जयो महिमा चेत्यजान-
न्तस्ते देवा ऐक्षन्तेक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमे-
वायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभू-
तोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं मिथ्याभिमाने-
क्षणवताम् ॥ १४ ॥ १ ॥

तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्स-
र्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा
मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदने-
नानुगृह्णीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहा-
त्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादु-
र्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं
यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जात-
वेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं
विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथाऽ-

दर्शनात् । अतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु संभावनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् ।
ईश्वरस्य सेतवो मर्यादा वर्णाश्रमादिधर्मास्तद्भेदकान् । जगतः स्थेन्ने स्थैर्याय । स्वयोगमाहा-
त्म्यनिर्मितेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनं माया तन्माहात्म्ये [न
निर्मितं ते] नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मी-
 त्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥
 ॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं
 दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै
 तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
 तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैत-
 दशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥
 अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-
 मिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-
 भ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवी-

स्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत्तत्प्रतिगतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषु
 तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यद्रव(वद)द्भिं प्रत्यभाषत कोऽ-
 सीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाऽहं प्रसिद्धो जात-
 वेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयाऽऽत्मानं श्लाघयन् । इत्येवमुक्तवन्तं
 ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति ।
 सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं दहेयं भस्मी कुर्याम् । यदिदं स्थावरादि पृथिव्या-
 मिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना ।
 तस्मा एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवद्ब्रह्मैतत्तृण-
 मात्रं ममाग्रतो दह न चेदस्य दग्धुं समर्थो मुञ्च दग्धुःत्वाभिमानं सर्वत्रे-
 त्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान्सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन
 गत्वा न शशाक नाशकद्दग्धुं स जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो
 हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्तः प्रतिगत-
 वान् । नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ।
 ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्हे वायवेतद्विजानीहीत्यादि
 समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्बन्धनाद्वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति

तृतीयखण्डशेषभाष्यं स्पष्टमतो न विवृतमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

न्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिन्स्त्वयि किं
वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥
॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं
यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजा-
नीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे
॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशो-
भमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति
॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि
समानमेव ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः
परमेश्वरो मघवान्बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपं गता-
त्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य
इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकाश आकाशप्र-
देश आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मि-
न्नाकाश आसीत्स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाऽऽकाशे तस्थौ । किं तद्यक्षमिति
ध्यायन्न निवृत्तेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुध्वा विद्योमारूपिणी
प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इन्द्रस्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमा-
नानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति ।
हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवोमैव
हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं
समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां होमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि
किमेतद्वर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ
केनोपनिषत्पदभाष्ये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥२०॥७॥२१॥८॥२२॥९॥२३॥१०॥२४॥११॥२५॥१२॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

*सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-
यध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥
॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्या-
न्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते
ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्टं
पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ।
॥ २८ ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजय ईश्वरेणैव
जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महि-
मानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माक-
मयमस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्माद्गुमावा-
क्याञ्चैव विदांचकार ब्रह्मेतीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ।
॥ २६ ॥ १ ॥

यस्माद्गिवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाद्दर्शनादिना सामीप्य-
मुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवान-
तितरामतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा ।
यद्गिर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकतमं प्रियतमं
पस्पृशुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतो-
रेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतेद्विदांचकार विदांचकुरित्ये-
तद्ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

यस्माद्गिवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचकतुरिन्द्रेण ह्युमावाक्या-
त्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्दे-
वान्स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं
वाक्यम् ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इती-
न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥
अथाध्यात्मं यदेतद्ब्रह्मच्छतीव च मनोऽनेन
चैतदुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो
येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके
विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतन-
मिति कल्प्यते । आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । “यथा
सकृद्विद्युतम्” इति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्श-
यित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् ।
व्यद्युतद्विद्योतितवत्, आ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभि-
प्रायः । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः
समुच्चयार्थः । अयं चापरस्तस्याऽऽदेशः । कोऽसौ । न्यमीमिषत् । यथा
चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतवत् । स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाऽऽकारः ।
चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवता-
विषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्ब्रह्मच्छतीव
च मन एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयी करोतीव यथाऽनेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्म-
रति समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्षणं भृशं संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयो

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ठात्पराधीनप्रकाशानुपपत्ते-
र्विद्युत्संबन्धि द्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृ[क]त्वानुपपत्तेरतो यथा-
श्रुतासंभवादन्यत्र तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रतिनिर्देशार्थ इति परामर्शार्थः । चक्षुषो
निमेषणं द्रुतं भवतीति प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं सृष्ट्यादौ प्रतिबन्धाभावेनाऽऽयासाभा-
वेन च द्रुतकारित्वं धर्मोऽधिदैवतम् । यच्चोयं ब्रह्म तद्यथा विद्युतः प्रकाशो युगपद्विध्वन्यापक-
स्तथा निरतिशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि पारमैश्वर्यसंपन्नमित्युपमानोपदेशेनोक्तम्
॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाऽभिव्यक्तिः स्यात्तथोपदिश्यत इत्याह—अथा-
नन्तरमिति । एतत्प्रकृतं ज्योतीरूपं ब्रह्म प्रति मदीयं मनो गच्छद्भर्तत इति चिन्तये-
दिति य उपदेशः स आध्यात्मिकोऽभीक्षणं पौनःपुन्येन मम मनसः संकल्पो ब्रह्मविषय

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं
वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥
॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिष-
द्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥

मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्मविष-
यीक्रियमाणं इव चातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्निमेषणवद-
धिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्म्यध्यात्मं च मनः प्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्मी-
त्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति
ब्रह्मण आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं
शक्यम् ॥ ३० ॥ ५ ॥

किंच तद्ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य
प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वन-
मिति यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीय-
मिति । अनेन नाम्नोपासकस्य फलमाह—स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं
यथोक्तगुणं वेदोपास्तेऽभि हैनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति
ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म । एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच
॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्तवति शिष्य आहाऽऽ-
चार्यः । उक्ताऽभिहिता ते तवोपनिषत् । का पुनः सेत्याह—ब्राह्मीं
ब्रह्मणः परमात्मन इयं तां परमात्मविषयत्वाद्गीतविज्ञानस्य वावैव
त उपनिषदमब्रूमेत्युक्तामेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युक्त-
रार्थम् । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः
शिष्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपे-

एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह—मनउपाधिकत्वाद्धीति । उक्तमर्थं
संक्षिप्याऽऽह—विद्युन्निमेषणवदिति । सगुणब्रह्मोपासनमैर्धर्म्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त
उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह—एवमनुशिष्ट इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

परमरहस्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन विद्याप्राप्त्यु-
पायविधानार्थमुक्ता विद्या निरपेक्षैवेत्यवधारयति । अवधारणार्थं प्रतिवचनस्य चोद्यमु-
खेन स्फुटयति—परमात्मविषयामित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयाऽन्यदपै-

खण्डः]

षणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यादथ सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव । सापेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेद्वधारय पिप्पलादवन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता त उपनिषदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यद्वक्तव्यमित्याह । तस्यै तपो दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यत आचार्येण नतूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा । किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणात्तपःप्रभृतीनाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथादैवतं विभागस्तथा तपोदमकर्मसत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यतेऽर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं विभागो घटनं प्राञ्चति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मवि-

क्षते । शेषशब्देन फलोपकार्यङ्गं विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समुच्चयाहं विवक्षितम् । एवं शिष्याभिप्रायमुपवर्ष्य समाधानमाह—एतदुपपन्नमिति । विद्याङ्गत्वहानैः सह पाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याङ्गत्वं नास्तीत्युक्तम् । तत्र योग्यतावशेन शेषशेषिभावः सहपाठस्वकिंचित्कर इति शङ्कते—सहपठितानामपीति । “ अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ” इत्यादिनैव सूक्तवाकेन सर्वयागसमाप्तौ देवतानुमन्त्रणं क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाके बह्व्यो देवताः पठ्यन्ते तथाऽपि यस्मिन्त्यागे या देवताऽऽहूता तरया एव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाकस्य यथा विनियोगस्तथा तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत्सूक्तवाकस्य विनियोगो योग्यतासंभवात् । न कर्मणां विद्याविरुद्धत्वेन योग्यताया अयोग्यत्वादित्याह—नायुक्तेरिति ।

१ ख. 'षदस्ततस्त' । २ क. ख. 'म् । वेददेदाङ्गैः शि' । ३ क. ख. ग. ह. च. झ. ञ. 'र्धत्याग' । ४ क. ख. ड. च. झ. ञ. यस्मिन्त्यागे ।

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा

द्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्यावृ-
त्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य,

“ मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् ।
त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ” ।

तस्मात्कर्भणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते ।
ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोगं विभाग इति । तस्माद्वधार-
णार्थतैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्ताऽन्यनिरपे-
क्षासृत्तत्वाय ॥ ३२ ॥ ७ ॥

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्नेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः
प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम् ।
दम उपशमः । कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा
तस्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीत-
प्रतिपत्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वाऽतीतेषु वा बहुषु
जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् ।

“ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ”

इतिमन्त्रवर्णात् । “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” इति
स्मृतेः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्ते-
रूपकारकमानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ
पादाविवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पद्भ्यामिव

विद्याया विषयपर्यालोचनया फलपर्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः संबन्धयोग्यता प्रत्युत
कर्मणामनुपयोगात्कर्मणां त्याग एव मुमुक्षुणा कर्तव्य इत्याह—सर्वविषयेति । सर्वेभ्य
उत्पाद्यादिभ्यः कर्मगोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्याव-
र्तको विषयस्तन्निष्ठत्वाद्ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं पूरयति—यामिमामिति । प्राप्तिः सगुणविषया निर्गु-

वेदाः सर्वाङ्गानि(णि?) सत्यमायतनम् ॥३३॥
॥८॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति
॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पुरुषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट्कर्मज्ञानप्रका-
शत्वाद्देदानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य
पादरूपकल्पनार्थत्वाद्देदास्वितराणि सर्वाङ्गानि(णि?) शिरआदीनि ।
अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गिनि
गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानाम् । सत्यमायतनं
यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति । अमायिताऽकौटिल्यं वाङ्म-
नःकायानां तेषु ह्याश्रयति विद्या येऽमायाविनः साधवः । नासुरप्रकृ-
तिषु मायाविषु । “ न येषु जिह्ममनृतं न माया च ” इति श्रुतेः ।
तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य
सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् ।

“अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते” इति स्मृतेः ॥३३॥ ८ ॥

यो वा एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां
ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदासृतत्वं हि विन्दत
इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते—अपहत्य पाप्मानमविद्याका-
मकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानन्तेऽपर्यन्ते । स्वर्गे लोके सुखात्मके
ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्त इति विशेषणान्न त्रिविष्टपे । अनन्तशब्द औप-
चारिकोऽपि स्यादित्यत आह—ज्येय इति । ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे

णब्रह्मात्मविषया चेत्यर्थः । पादरूपकल्पनेति । प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वादि-
तरैरप्यङ्गैः कल्पनारूपैर्भवितव्यमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्मेत्यत्रत्येतिशब्दस्योपल-
क्षणार्थत्वात्सत्यमपि संग्रहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—तपआदि-
ष्वेवेति ॥ ३३ ॥ ८ ॥

सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वात्क्रमेण प्राप्यं यत्कैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्त-
मिहोपसंहियत इत्याह—यो वा एतामित्यादिना ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सह ना० आप्यायन्तु० सन्तु । इति सामवे-
२ दीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ।

स्वात्मानि मुख्य एव प्रतितिष्ठति । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभि-
प्रायः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ
केनोपनिषत्पदभाष्ये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं तलवकारोपनिषदप-
रपर्यायकेनोपनिषत्पदभाष्यम् ।

योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

शुद्धो बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्योऽभयः प्रभुः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्द-
ज्ञानकृतौ श्रीमच्छंकरतलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिष-
त्पदभाष्यटिप्पणं संपूर्णम् ॥

केनोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्योपेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ शांकरभाष्यम् ।

समाप्तं कर्मात्मभूतप्राणविषयं विज्ञानं कर्म चानेकप्रकारम् । ययो-
र्विकल्पसमुच्चयानुष्ठानाद्दक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः ।
अत ऊर्ध्वं फलनिरपेक्षज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्कृतात्मसंस्कारस्योच्छि-
न्नात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य द्वैतविषयदोषदर्शिनो निर्ज्ञाताशेषबाह्यविषय-

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

प्रयत्नाद्यन्तरेणैव मनआदेः प्रवर्तकम् ।

विदिताविदितान्यस्वसिद्धं ब्रह्माहमद्वयम् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिकां सामवेदशाखाभेदब्राह्मणोपनिषदं पदशो व्याख्यायापि न तुतोष
भगवान्भाष्यकारः । शरीरकैर्न्यायैरनिर्णीतार्थत्वादिति न्यायप्रधानः श्रुत्यर्थसंग्राहकैर्वाक्यै-
र्व्याचिख्यासुः पूर्वकाण्डेन संबन्धमभिधित्सुः पूर्वकाण्डार्थं संक्षेपतो दर्शयति—**समाप्त-
मिति** । कर्मणामात्मभूत आश्रयभूतः प्राणस्तस्य शुद्धत्वादिगुणाविशिष्टस्योपासनं पूर्वत्रा-
तिवृत्तं कर्म च नित्यनैमित्तिकाद्यनेकप्रकारमविदुषामतिक्रान्तमित्यर्थः । ताभ्यां ज्ञानकर्मभ्या-
मेव मोक्षसिद्धेर्न मुमुक्षोः पृथगुपनिषदारभ्येतिशङ्कानिरासाय ज्ञानकर्मणी विशिनष्टि—
ययोरिति । ज्ञानमनादृत्य कर्मण एव निरपेक्षसाधनतयाऽनुष्ठानं विकल्पस्ततश्चन्द्रमण्डलं
प्राप्याऽऽवर्तते केवलस्य ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य वाऽनुष्ठानाद्ब्रह्मलोकं प्राप्य स्थित एव ।
तस्मान्नाऽऽवर्तत इत्यापेक्षिक्यनावृत्तिर्भवति न पुनरात्यन्तिकी । कृतकत्वपरिच्छेदाभ्यामनि-
त्यत्वाच्चानुमानात् । अतः संसारफलकमेव कर्मकाण्डमित्यर्थः । अस्त्वयं कर्मकाण्डार्थस्तथाऽपि
नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः कथं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः कर्मकाण्डेन ज्ञानकाण्डस्ये-
त्याकाङ्क्षायामाह—**अत ऊर्ध्वमिति** । कामिनाऽनुष्ठितं कर्म यद्यपि संसाराय भवति
तदेव तु निष्कामेना(णा)नुष्ठितं सत्त्वशुद्धये स्यात् । शुद्धसत्त्वस्य चानात्मज्ञानाभिमुख्यं न
जायते । अनात्माभिनिवेशस्यानर्थसाधनतयाऽवधारितत्वादात्मविषयैव जिज्ञासा जायते ।

त्वात्संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्सतः प्रत्यगात्माविषयजिज्ञासोः केनेषि-
तमित्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते । तेन च मृत्युपद-
मज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो हि संसारो यतः । अनधिगतत्वादात्मनो
युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा । कर्मविषये चानुक्तिः । तद्वि-
रोधित्वात् । अस्य विजिज्ञासितव्यस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनम् ।
कस्मादिति चेदात्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशय-
ब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञापयिषितः । “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदि-
दम् ” इत्यादिश्रुतेः । नहि स्वाराज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंचन
*नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो न कर्म कारयितुं शक्यते । नह्या-
त्मानंमवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति । न च
निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानम् । अतः कर्मवि-
षयेऽनुक्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मानारम्भ इति चेन्न ।

जिज्ञासोश्चाऽऽत्मनिरूपणायोपनिषदारभ्यत इति हेतुहेतुमद्भाव इत्यर्थः । आत्मस्वरूपब्रह्म-
तत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते चेत्किं तेन विज्ञानेन फलं स्यादित्यत आह—तेन
चेति । यतोऽव्यव्यतिरेकाभ्यामज्ञानतन्त्रा संसारप्रसिद्धिस्तदुच्छेदेनाऽऽत्यन्तिकसंसारो-
च्छेदः फलमित्यर्थः । मृत्युकारणमात्माज्ञानमुच्छेत्तुमिच्छत आत्मजिज्ञासा जायत इत्युक्तं
तदसत् । अहंप्रत्ययेनैवाऽऽत्मनोऽधिगतत्वादधिगते जिज्ञासानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—
अनधिगतत्वादिति । अहंप्रत्ययस्य मनुष्यत्वादिममानाधिकृतस्य व्यतिरिक्तात्मप्रमाप-
कत्वासिद्धेर्वादिनां विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च युक्ता जिज्ञासेत्यर्थः । तथाऽपि कर्मकाण्डे देहव्यति-
रिक्तस्याऽऽत्मनो विध्यपेक्षितत्वेन निरूपितत्वात्पुनर्जिज्ञासानुपपत्तौ कथं जिज्ञासोरुपनिषदा-
रभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मविषय इति । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः परलोकसंबन्ध्या-
स्मेत्येतावदेव स्वर्गकामादिचोदनाभिरपेक्षितं नतु ब्रह्मात्मतत्त्वं तस्य कर्मविरुद्धत्वात्ततस्तज्जि-
ज्ञासा युक्तेत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—अस्येत्यादिना । निरतिशयब्रह्मस्वरूप
आत्मोपनिषदि विजिज्ञापयिषितोऽस्तु । कथमेतावता कर्मणा विरोध इत्याकाङ्क्षायामाह—न
हीति । देवताराधनरूपो हि यागो ब्रह्मविच्च सर्वदेवतात्मभूतः पशुभावाच्च व्यावृत्तः कथं देवतां
प्रणमेदित्यर्थः । ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं कर्मविरुद्धं चेत्तर्हि श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वोपदेशेनार्थात्कर्म तित्या-
जयिषितमित्यननुष्ठानमेव प्रसज्येतातो जिज्ञासाहेतुत्वेनाभिमतः कर्मकाण्डेन संबन्धोऽसं-
भत इत्याशङ्क्यामुद्भाव्याभिहितं संबन्धं समर्थयति—कर्मानारम्भ इत्यादिसूत्रेण ।

* इहागमश्चिन्त्यः ।

[१ प्रथमःखण्डः] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्य-माला-प्रमेता । ३

निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात् । यदि ह्यात्मविज्ञानेनाऽऽत्माविद्याविषय-
त्वात्परित्याजयिषितं कर्म ततः “प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं
वरम्” इत्यनारम्भ एव कर्मणः श्रेयानल्पफलत्वादायासबहुलत्वात्तत्त्व-
ज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तेरिति चेत्सत्यम् । एतदविद्याविषयं कर्माल्पफलत्वा-
दिदोषवद्बन्धरूपं च सकामस्य । “कामान्यः कामयते” “इति नु काम-
यमानः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु संस्कारार्थान्येव
कर्माणि भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसहितानि । “देवयाजी
श्रेयानात्मयाजी वा” इत्युपक्रम्याऽऽत्मयाजी तु करोति “इदं मेऽनेनाङ्गं
संस्क्रियते” इति संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके ।

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्”

इत्यादिस्मृतेश्च । प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा स्वप्नस्य
प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धनिर्माष्ट्र्यै
भवति । आदर्शनिर्माजनवत् । उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भो निरर्थ-
कत्वात् ।

उत्पत्तिविधिविहितानां कर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह—देवयाजी श्रेयानित्यादिना ।
फलकामनया देवान्यो यजते स किं श्रेयानुताऽऽत्मशुद्ध्यर्थमेव स्वर्गाद्यासङ्गं हित्वा यो यजते
स आत्मयाजी श्रेयानिति प्रश्नं कृत्वाऽऽत्मयाजी श्रेयानिति निरूपितं शतपथे कामानुपघात-
सहितं मे ममाङ्गमेन कर्मणा संस्क्रियते इति संस्कारार्थत्वेनैव करोति न कामवशग इत्यर्थः ।
ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा । क्रियते तनुरिति । तनुस्य आत्मा लक्ष्यते । ननु प्राणाद्युपासनं
प्राणादिभावप्राप्त्यर्थमेव, “तेनो एतस्यै दैवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति” इति श्रुतेः ।
कथमुक्तं कर्मनिर्वर्तकाश्रयप्राणोपासनसहितानि कर्माणि संस्कारार्थानीति तत्राऽऽह—प्राणा-
दिविज्ञानं चेति । विविदिषावाक्येन(ण) यज्ञाद्युपलक्षितस्य सर्वस्य कर्मण आत्मज्ञाना-
र्थत्वेन विनियुक्तत्वादुपासनस्य च मानसकर्मत्वादात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य कल्मषस्य निवर्हणद्वार-
ेण स्यादात्मज्ञानार्थत्वमित्यर्थः । अज्ञाभिप्रायेण सप्रयोजनत्वात्तं प्रत्यनारम्भप्रसङ्ग आश्रय-
हीन इत्युक्तम् । ज्ञान्यभिप्रायेण त्वनिष्ठापादनस्येष्टापादनरूपत्वात्प्रसङ्गस्याऽऽभासत्वमाह—
उत्पन्नात्मविद्यस्येति । न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेव विवेकिनः कर्मानारम्भः साध्यसिद्धौ
साधनं नाऽऽद्वियत इति लौकिकन्यायाच्च कर्मानारम्भः सिद्ध इत्यर्थः । ज्ञानफले कैवल्येऽनुप-

हारिः ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।

“कमणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः” इति ।

“क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत्” इति, “त्यागेनैके” “नान्यः पन्था विद्यते” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च, न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानस्य ज्ञानेन त्वसृतत्वप्राप्तिः, “असृ-तत्वं हि विन्दते” “विद्यया विन्दतेऽसृतम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नहि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये सति । नहि स्वभावासिद्धं वस्तु सिषाधयिषति साधनैः स्वभावसिद्धश्चाऽऽत्मा तथा नाऽऽपिपयिषितः । आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात् । नापि विचि-कारयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादाविकारित्वादाविषयत्वादमूर्त-त्वाच्च । श्रुतेश्च “न वर्धते कर्मणा” इत्यादि । स्मृतेश्च “अविकार्योऽ-यमुच्यते” इति । नच संचिकीर्षितः । “शुद्धमपापविद्धम्” इत्यादिश्रु-तिभ्यः । अनन्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्संस्क्रियते । नचाऽऽत्मनोऽन्यभूता क्रियाऽस्ति, न च स्वेनैवाऽऽत्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधानं नित्यप्राप्तिर्वा वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मारम्भोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तबाह्य-बुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमित्याद्यारम्भः । प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठिता-नाम् । मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते । तद्धि लिङ्गं चेतनाव-

योगाच्च ज्ञानिनः कर्मानारम्भ इष्ट इत्याह—नहि स्वभावसिद्धमित्यादिना । उत्पत्तिरासिर्विकृतिः संस्कृतिश्चेति चतुर्विधं क्रियाफलं स्वरूपावस्थाने कैवल्ये न संभवती-त्युक्तम् । यदि च परमानन्दगुणस्याऽऽत्मन्याधानं ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितब्रह्मप्राप्तिर्वा जीवस्य कैवल्यं कल्प्यते तर्ह्यनित्यत्वं दुर्वारमित्याह—नच वस्त्वन्तराधानमिति । एव-मुपनिषदारम्भं संभाव्य वाक्यस्यार्थं संगृह्णाति—प्रवृत्तिलिङ्गादिति । शिष्याचार्ययोः प्रश्नप्रतिवचनरूपा श्रुतिः सुखप्रतिपत्त्यर्था प्रवृत्ता तत्र प्रश्नः किं ज्ञातेऽज्ञाते वेतिचोद्य-निरासाय सामान्यतो ज्ञातेऽपि विशेषतश्चाज्ञाते संभवति विकल्पकरणवदिति सूत्रितमेत-द्विवृणोति—रथादीनां हीति । मनआदीनामेव चेतनत्वादचेतनप्रवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतु-

[१ प्रथमः खण्ड] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ५

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां
वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं

तोऽधिष्ठातुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमेन प्रवर्तन्ते । तन्नासति चेतनावत्यधिष्ठातर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्सामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेषितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्तःकरणं मनः प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । न त्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण इति नासिकाभवः । प्रकरणात् । प्रथमत्वं चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात्स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलनक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्य प्रैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वदनं किंनिमित्तं प्राणिनां चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः स किंविशेषण इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रियादिविशेषरहितस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य रिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—करणानि हीति । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादिलोकानुभवान्मनआदीनां करणत्वं सिद्धं ततः प्रदीपवदचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः । इच्छामात्रेणेति प्रयत्नाद्यभावो लक्ष्यते नस्विच्छास्तित्वं निर्विकारताया विवक्षितत्वात् । प्रेषितमिवेतीवशब्दाध्याहारेण किमिति व्याख्यातम् । यथा राज्ञ इच्छामात्रेण काचिद्भृत्यप्रवृत्तिः काचिच्च वागादिव्यापारेण तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । सक्रियस्य सर्वस्यानित्यतयाऽवधारितत्वान्निष्क्रियं वस्तु पिष्टच्छिषितं ततो नार्थभेदः संभवतीत्यर्थः । विषयेभ्य इति । विषयग्रहणार्थं नित्यचिकित्सायामधिष्ठातृश्चकोरस्य संनिधिमात्रेण यथा राजभोजनादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रकरणादिति । करणसंनिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थसंग्रहं विवृणोति—विक्रियादीत्यादिना । मनआदीनां यः प्रवर्तकः स किंविशेष इतिप्रश्नस्य निर्विशेषतैव विशेष इत्युत्तरम् । क्रियाया गुणस्य संबन्धस्य वा विशेषस्य व्यावर्तकधर्मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्क्रियादिमत्त्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गादतो निर्विशेषचैतन्यात्मकोऽहमित्येवं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । न चाभावेन सद्भयत्वप्रसङ्गः । तस्य पृथक्सत्त्वाभावात्स्वरूपेण व्यवहाराङ्गत्वादित्युक्तम् । अन्यत्र यदि शौक्यादिवत्कोऽपि विशेषोऽभविष्यत्तदा तमवक्ष्यत् । श्रुतिस्तूपलक्षणवृत्त्यैव प्रतिवचनं ब्रुवाणा निर्विशेषत्वं मन्यत

श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्षराणि । कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं यथा वोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धत्वमग्नाविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रा-

इति श्रुत्यक्षरानुसाराद्भवत्यत इत्याह—अनुगमादिति । निर्विशेषत्ववाचकवादाभावात्कथं निर्विशेषेऽक्षरानुगम इत्याह—कथमिति । निर्विशेषस्य वाचकशक्त्या वाक्यार्थत्वाभावेऽप्युपलक्षणवृत्त्या भविष्यतीत्यभिप्रेत्य श्रोत्रशब्दस्य तावन्मुस्यार्थमाह—शृणोतीति । शब्दावभासकत्वं स्वशक्त्यैव भविष्यति श्रोत्रस्य कथं तस्य शब्दावभासकत्वेनाऽऽत्मोपलक्षयितव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—शब्दोपलब्धरूपत्वयेति । शक्तिः सतः प्रकाशमानस्यैव वाच्या नासतोऽप्रकाशमानस्य नरविषाणायमानत्वेन शक्तिमत्त्वानुपपत्तेः । सत्ताप्रकाशश्चाऽऽत्मरूपं तद्भेदे मानाभावादत उपलब्धतादात्म्येनैव श्रोत्रस्यावभासकत्वं न स्वातन्त्र्येण जडत्वात् । जडस्य च सत्ताहीनत्वाच्छक्तिरूपस्येवेत्यर्थः । श्रोत्रस्यावभासकत्वमुपलब्धतादात्म्येनेति यद्युपलब्धोपलक्ष्यते तर्ह्युपलब्धुरप्यवभासकत्वमन्याधीनमित्यनवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मनश्चेति । स्वप्रकाशत्वादुपलब्धुः सत्ताप्रतीत्योरनन्यायत्तत्त्वान्नवस्थेत्यर्थः । भवत्वेवमनवस्थाभावः । तथाऽपि कथं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यात्मोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यच्छ्रोत्रस्येति । तदात्मनिमित्तत्वादिति । तस्याऽऽत्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युपलक्ष्यते निर्विशेषं चैतन्यमात्रमित्यर्थः । यथा क्षत्रस्येति । क्षत्रजातिनियामकं कर्म क्षत्रमित्युच्यते यथेत्यर्थः । यदि श्रोत्रादिसाक्ष्यात्माऽस्ति कथं लोकायतिकादेः श्रोत्रादिष्वेवोपलब्धत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याऽऽह—उदकमपीति । तद्वदुपलब्धसंबन्धाच्छ्रोत्रादिषूपलब्धत्वव्यवहार इत्यर्थः । भवन्मते तर्हि नित्योपलब्धिस्वभाव आत्मेति श्रोत्रादेः करणत्वं न स्यात् । क्रियायां हि करणापेक्षेत्याकाङ्क्षायामाह—अनित्यं यदिति । प्रमातुर्यत्संबन्धादनित्यमुपलब्धत्वं भवति बुद्धिपरिणामैस्तच्छ्रोत्रादिकरणं बुद्धिवृत्त्यपेक्षया भवतीत्यर्थः । श्रोत्रादिसंगते प्रमातर्यनित्योपलब्धत्वसंभवेऽपि तवासङ्गस्य साक्षिणः कथमुपलब्धत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह—श्रोत्रा-

[१ प्रथमः खण्डः] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ७

मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य
प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

दिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या नित्या चाऽऽत्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् । कथं पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं नित्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बु(तद्बु)द्ध्वाऽतिमुच्यानवबोधनिमित्ताध्यारोपिताद्बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य वियुज्यान्त्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंधत आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात्कर्मणामित्यनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्या-

दिष्विति । श्रोत्रादिषु निमित्तेषु सत्सु श्रोत्रादिसंहते प्रमातरि श्रोतृत्वादिरूपोपलब्धिरित्युपलब्धत्वमित्यर्थः । मनसो मन इत्यादिष्वेवमतिदिशति—मनआदिष्वेवमिति । न्यायसामान्याद्यथोक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । नहि मनसो मनस्त्वं वाचो वाक्त्वं वा स्वातन्त्र्येण संभवति अध्यस्तत्वादतोऽधिष्ठानसत्ताप्रकाशाभ्यामेव सत्ताप्रकाशत्वं मनआदेः । तच्चाधिष्ठानं निर्विशेषमेवोपलक्षयितव्यम् । विशेषत्वेऽध्यस्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । विभक्तिद्वयनिर्देशतात्पर्यमाह—वाचो हेत्यादिना । मनआदेः प्रवर्तकः किंस्वभाव इति पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः कर्तव्यः । स च प्रथमया । “ निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता ” इति स्मरणदित्यर्थः । अतिमुच्य धीरा इत्युत्तरं वाक्यं साध्याहारं योजयति—यदेतदित्यादिना । एतद्बुद्ध्वाऽमृता भवन्तीति संबन्धः । तादात्म्येनाध्यारोपितो यो बुद्ध्यादिरनवबोधनिमित्तः संसारस्ततो मोक्षणं तादात्म्याध्यासनिवृत्तिर्दृष्टं फलम् । अमृता भवन्तीति विदेहमुक्तिरदृष्टं फलमित्यर्थः । कर्मणां संबन्धानुपपत्तिरिति शेषः । निमित्ताभावाच्छरीरान्तराद्यनारम्भेऽमृता भवन्तीति प्रयोगादागन्तुक्त्वममृतत्वस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—शरीरादीति । अनादिभवरम्परया शरीर्यासं परस्ताच्च भविष्यामीति शरीरादिसंतानाविच्छेदस्य प्रतिसंधानं धर्माद्याधिका-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो
मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशि-
ष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

रोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वाद्मृता भव-
न्तीत्युपचर्यते ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः
पुनः पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह—न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते
चक्षुरादीनि वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वान्न विज्ञानमुत्पादयन्ति ।
सुखादिवत्तर्हि गृह्येतान्तःकरणेनात आह—नो मनः । न सुखादिवन्मनसो
विषयस्तत् । इन्द्रियाविषयत्वात् । न विद्मो न विजानीमोऽन्तःकरणेन
यथैतद्ब्रह्म मनआदिकरणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं
भवेत्तथाऽविषयत्वान्न विद्मो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रा-
दिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह न शक्यते दर्शयितुं
कस्मान्न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादि पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषो यथैतदनुशि-
ष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेत् । अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन
विधिनेत्यभिप्रायः । सर्वथाऽपि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह, अन्यदेव
तद्विदितादथो अविदितादधीत्यागमम् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् ।

रित्वाध्यासः कामादिदोषकल्पनं चैतस्मादध्यारोपितो यो मृत्युस्तद्वियोगापेक्षयाऽमृतत्वस्य
भवनमौपचारिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीतिवाक्यार्थं संगृह्णाति आचार्येणोक्तेऽपि तत्त्वे शिष्यस्याप्रति-
पत्तेर्हेतोः पर्यनुयोगे हेतुर्न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । एतद्विवृणोति—श्रोत्रस्य श्रोत्र-
मित्यादिना । आत्मा नेन्द्रियविषयोऽभौतिकत्वाच्चरविषाणवत् । मनश्चेन्द्रियं प्रसिद्धं
ततस्तस्याप्यविषय इत्याह—इन्द्रियाविषयत्वादिति । न विद्मो न विजानीम
इत्याद्यभ्यासः सर्वथाऽन्तःकरणाविषयत्वस्यापनार्थः । आक्षेपपरतया व्याख्याय शङ्कोत्तर-
त्वेन व्याचष्टे—अथवेत्यादिना । इत उपलक्षणप्रकारादन्येन प्रकारेण न शक्यते
दर्शयितुं क्रियागुणादिविशेषगून्यत्वादित्यर्थः । आगममित्युपदेशपरम्पर्यमाहेति संबन्धः ।
आगमस्यार्थमाह—विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति । अन्यदात्मनो विदितमवि-
दितं वा स्यादतो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेनाऽऽत्मनोऽन्यत्र ब्रह्मत्वं विदुषां विनिवर्त्याऽऽत्मा

[१ प्रथमःखण्डः] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ९

यो हि ज्ञाता स एव सः । सर्वात्मकत्वात् । अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञात्रन्तराभावाद्द्विदितादन्यत्वम् । “स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” इति च मन्त्रवर्णात् । “ विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ” इति च वाजसनेयके । अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्यभिप्रायः । यद्विदितं व्यक्तं तदन्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यमत एवानेकत्वादशुद्धमत एव तद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् । न विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्ध्यविदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञानानपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्यते । न च स्वत एवापेक्षा । अनपेक्षमेव सिद्धत्वात् । प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा यद्ध्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपस्यापेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् । प्रकाशे विशेषाभावात् । नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्यते । विरोध इति चेन्नान्यत्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञा-

ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवतीत्यर्थः । विदितान्यत्वे युक्तिमाह—यो हीत्यादिना । विदितान्यत्ववचनस्याऽऽर्थिकमर्थमाह—अपि चेति । कार्याद्यावृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । आत्मा यद्यप्यन्यतो विज्ञानं नापेक्षते तथाऽपि स्वग्राहकत्वात्स्वस्मादेव विज्ञानमपेक्षते तेन विज्ञानानपेक्षत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न च स्वत एवेति । स्वभावतयाऽनपेक्षमेव सिद्धत्वादपेक्षाशब्दार्थो न घटते स्वग्राहकत्वं चासिद्धं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः । विज्ञानं सजातीयानपेक्षं प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—नहीति । तमोध्वस्तये ह्यालोकापेक्षा तदभावश्चाऽऽल्लोके स्वत एव सिद्ध इत्यर्थः । प्रदीपस्य तैजसस्य तैजसान्तरानपेक्षत्वेऽपि विजातीयप्रकाशस्य ज्ञानस्यापेक्षा स्वव्यवहारेऽपि दृष्टा तथा ब्रह्मणोऽपि विजातीयज्ञानापेक्षा भविष्यतीति न च वाच्यमित्याह—नचैवमात्मन इति । ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्याज्ञानात्मकत्वाद्ज्ञानसंभावनैव नास्त्यन्यत्र ततो न विजातीयज्ञानापेक्षमपि ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानानपेक्षत्वे लौकिकानुभवविरोधं शास्त्रविरोधं चोद्भाव्य परिहरति—विरोध इति चेन्नान्यत्वादिति । सूत्रस्य पूर्वपक्षभागं विभजते—स्वरूपविज्ञान इत्यादिना । विज्ञानानपेक्षत्वं ब्रह्मणोऽभाणि । सापेक्षत्वं जीवशब्दवाच्यस्योपाधिविशिष्ट-

नान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च न जानाम्यात्मानमिति श्रुतेश्च “तत्त्वमसि” “आत्मानमेवावेत्” “एतं वै तमात्मानं विदित्वा” इति च । सर्वत्र श्रुतिष्व्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न । कस्मात् । अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमानसंतानाविच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्भ्रमंतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाऽऽकाशवद्प्रचलितात्मनाऽन्तर्गर्भभूतेन बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणोऽर्चिर्भिरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैरतोऽन्यो नित्य-

स्यानुभूयतेऽतो भिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्याह—न कस्मादित्यादिना । बुद्ध्यादौ कार्यकरणसंघाते य आत्माभिमानसंतानोऽनादिभवपरम्पराप्रापितस्तस्याविच्छेदरूपमनिर्वाच्यमज्ञानलक्षणं चिह्नं यस्य चित्प्रतिबिम्बस्य स तथोक्तः । चित्तन्त्रं ह्यनिर्वाच्यमज्ञानं चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्ने यथास्वरूपावभासं प्रतिबध्य मौढ्याद्यध्यासहेतुर्भवति । तस्मादविवेकात्मको जीव इत्युच्यते बुद्धेरन्तःकरणस्य यथा यथा नीलपीताद्याकारावभासा जायन्ते तथा तथा चित्प्रतिबिम्बः प्रमातृत्वादिरूपेण भातीति तत्प्रधानोऽध्यस्तस्य विशिष्टस्य तत्सत्तयैव सत्त्वाद्द्विशिष्टान्तर्निविष्टो य आत्मा नित्यचित्स्वरूपः स एव सारो यस्मिन्स तथोक्तः । बुद्धिपरिणामरूपाणां नीलपीतादिप्रत्ययानामुत्पन्नविनाशवत्त्वात्तदुपरत्तरूपेणानित्यं चैतन्यं यत्रावभासते सोऽन्यो जीवः । सर्वाण्येतानि जीवविशेषणान्यन्यत्वस्फुटीकरणार्थानि न केवलमनित्यत्वम् । विशिष्टोपाधिरूढतया विज्ञानस्य तद्भ्रमंतयैवावभासते मनुष्योऽहं जानामीति प्रतिशरीरं विलक्षणमपि चैतन्यमवभासते विशिष्टभेदादित्यर्थः । परमार्थतः कीदृशं चैतन्यं यस्य विशिष्टधर्मताऽवभासते तत्राऽऽह—अन्तःकरणस्येति । ननु विशेषसंबन्धात्स्वरूपे समारोपितो विशिष्टो भाति तस्य मिथ्यात्वात्कथमात्मत्वव्यवहारास्पदत्वं तत्राऽऽह—अन्तर्गतेनेति । विशिष्टान्तर्गतेन चित्स्वरूपेण तादात्म्याद्बाह्य इत्यनात्माऽपि बुद्धिविशिष्ट आत्मेत्युपगतो लौकिकैरिति संबन्धः । अत इत्युक्तधर्मवत्त्वादस्तु नित्यविज्ञानाद्विलक्षणो जीवः । कथमेतावता विरोधः परिहृत इत्याकाङ्क्षायामाह—

१ क. ख. छ. झ. यत्र नि° । २ घ. छ. बुद्ध्यात्मा । ३ क. घ. छ. झ. 'पेण नि° । ४ क. ख. छ. झ. 'मैतैवा° ।

[१ प्रथमः खण्डः] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ११

विज्ञानस्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनर्नित्यविज्ञाने । तत्त्वमसीति बोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत् । आत्मानमेवावेदित्येवमादीनि च नित्यबोधात्मकत्वात् । न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इति चेन्न । लोकाध्यारोपापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकेरध्यारोपिता आत्माविवेकतस्तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधात्मनः । तत्र च

तत्र हीति । एवं लोकानुभवविरोधे परिहृतेऽपि शास्त्रविरोधो न परिहृत इत्याह— तत्त्वमसीति । विशिष्टस्य मिथ्यात्वाद्ब्रह्मास्मीत्यनुभवायोगान्मोक्षार्हत्वायोगाच्च तत्त्वमसीत्युपदेशो न घटते चेत्तर्हि ब्रह्मण एवोपदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मानमेवावेदिति । एवमादीनि वाक्यानि ब्रह्मोपदेशपक्षे न संगच्छन्ते तज्जनितफलाभावादि-स्यर्थः । विशिष्टस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मण उपदेशासंभवेऽप्युपाधिविशिष्टचित्स्वरूपजी-वपदलक्ष्यस्य वैशिष्ट्यद्वारेणोपदेशो भविष्यति फलं तस्याऽऽरोपितबन्धनिवृत्तिरित्याह— न लोकेति । ननु लोकशब्देनाऽऽत्मोच्यतेऽनात्मा वा । नाऽऽद्यः । आत्मनोऽधिष्ठान-तयाऽध्यासकर्तृत्वासंभवाच्चैत्रो हि शुक्तिकायां रजतमध्यस्यति न शुक्तिकैव । अध्यासकर्तृत्वे चाऽऽत्मनः प्रागोवाध्यासात्कर्तृत्वं वाच्यम् । कर्तृत्वस्य प्रागभावनियमात्तदा चानि-र्मोक्षप्रसङ्गः । कर्तृत्वस्याध्यासत्वे च न कर्तृत्वमात्मनस्तद्विषयकर्तृत्वान्तराभावात् । भावे चानवस्थानात् । न द्वितीयः । जडत्वादानात्मनोऽध्यासकर्तृत्वानुपपत्तेः । चेतनो हि देव-दत्तोऽध्यस्यतीति प्रसिद्धम् । अथ जडस्याध्यासकर्तृत्वं नाम भ्रान्त्याश्रयत्वं यद्यपि न संभवति तथाऽपि भ्रान्तिनिमित्तत्वं दृष्टं जपाकुसुमादेः । न तस्य सत्यस्योपाधित्वसंभवा-द्भ्राण्यकारमते च जडस्य सर्वस्याध्यासात्मकत्वादध्यासहेतुत्वं न संभवति तस्मादसंबद्धमिदं भाष्यं लोकाध्यारोपापोहार्थत्वादिति । लोकशब्देनाहंकारादय उच्यन्ते । तेषां व्यावहारिक-सत्यत्वस्यार्थक्रियासमर्थत्वेनाभ्युपगमात् । स्वधर्मोपनिमित्तत्वेनोपाधित्वसंभवात्परमार्थसत्यस्यै-वोपाधित्वमित्यस्मान्प्रति दृष्टान्ताभावादहंकारादयश्च चित्तन्त्रानाद्यनिर्वाच्याविद्यामयभूतसूक्ष्म-विकारा अविद्यावच्छिन्न एव चैतन्ये निपतन्ति । उपाधिविकाराणामुपहिते पक्षपातिताया दर्शनात् । यथा जलचलनादीनाम् । तस्मान्नासंगतं भाष्यम् । ननु बोधात्मनो नाबोधः समञ्जसः प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधप्रसिद्धेः । बोधोऽपि च बोधात्मनो न समञ्जसः । निर्वि-कारत्वात् । कथं बोधात्मनो बोधोपदेशः सार्थकस्तत्राऽऽह—तत्र चेति । बोधा-दन्यस्याबोधात्मकत्वेनाबोधाश्रयत्वं न समञ्जसम् । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च तस्य बोधासंभवात् । तस्माद्बोधात्मन एवाबोधः समञ्जसः । परिशेषाद्विरोधश्चासिद्धः

बोधाबोधौ समञ्जसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमित्तम् ।
रात्र्यहनी इवाऽऽदित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादित्ययो-
रन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्याविवोपचर्यते । धक्ष्यत्यग्निः प्रकाश-
यिष्यति सवितेति तद्वत् । एवं च सुखदुःखबन्धमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य
तदपेक्ष्य तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदित्यात्मावबोधोपदेशेन श्रुतयः केवलमध्या-
रोपापोहार्थाः । यथा सविताऽसौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधाबो-
धकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थं ।
यद्वा यद्धि यस्याधिं तत्ततोऽन्यत्सामर्थ्याद्यथाऽधि भृत्यादीनां राजा ।
अव्यक्तमेवाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः । विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते

साक्षिवेद्यत्वात् । बोधोऽपि तत्रैव समञ्जसो घटादेवोद्धृत्वाप्रसिद्धेः । चिद्व्याप्त एव बुद्धिपरि-
णामे बोधशब्दव्युत्पत्तेः परिणाम्यन्तःकरणोपहितस्य बोधात्मनो बोधवत्त्वं समञ्जसमित्यर्थः ।
सामञ्जस्ये हेत्वन्तरमाह—अन्यनिमित्तत्वादिति । अन्यत्राहंकारादिसंघाते वादिनां लौकि-
कानां च बोधाबोधौ प्रसिद्धौ तौ चाऽऽत्मबोधाबोधसंबन्धादित्यात्मनो मुख्यौ बोधाबोधौ ।
यत्संबन्धादन्यत्र यदुपचर्यते तत्तत्र मुख्यं यथाऽग्निंसंबन्धादुदकस्यौष्ण्यमुपचारेणाग्नौ तन्मु-
ख्यमित्यर्थः । आत्मनिमित्तौ चेदन्यत्र बोधाबोधौ तर्हि निमित्तत्वादात्मनो व्यापारवत्त्वप्रसङ्ग-
स्तत्राऽऽह—रात्र्यहनी इवेति । यथाऽऽदित्यसंनिध्यसंनिधिमात्रनिमित्ते लोके रात्र्य-
हनी भवतः । नह्यादित्यः कंचन स्वापयत्युत्थापयति वा । अतो निमित्तत्वं न व्यापारव-
त्त्वाविनाभूतमित्यर्थः । नन्वात्मनि बोधस्य नित्यत्वे कथं कालावच्छेदव्यवहारः प्रागज्ञासिषं
शास्त्रार्थमिदानीं च जानामि पुनर्ज्ञास्यामीति तत्राऽऽह दृष्टान्तम्—नित्यावौष्ण्यप्रका-
शाविति । तद्वद्विषयस्य कालावच्छिन्नत्वेन कालावच्छेदव्यवहारः स्वरूपेण नित्येऽपि बोधे
न विरुध्यत इत्यर्थः । आत्मनि बोधाबोधयोः सामञ्जस्ये किं सिद्धमित्यत आह—एवं
चेति । आगन्तुकविषयसंबन्धात्तदुपरक्तरूपेण बोधस्याऽऽगन्तुकत्वेऽपीदानीं मया स्वात्मा
बुध्यत इति नित्यबोधात्मनि कथं बोधकर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽवरकापनयस्याऽऽ-
गन्तुकत्वेन भविष्यतीत्याह—यथा सविताऽसाविति । यस्मादन्योपाधिकमात्मनि
बोधकर्तृत्वम् । स्वतः पुनर्विज्ञानानपेक्षत्वमेव । तस्माद्विज्ञानानपेक्षत्वादविदितादन्यत्वं सिद्धम् ।
कथमन्यत्वविवक्षायामधिशब्दः संगच्छते तत्राऽऽह—अधिशब्दश्चेति । निपातानामने-
कार्थत्वाल्लक्षणया चेत्यर्थः । अविदितादन्यत्वस्याऽऽर्थिकमर्थमाह—अव्यक्तमेवेति ।
विदितं न भवत्याविदितं च न भवतीत्येकैकानिषेधस्य तात्पर्यमुक्त्वा समुदायार्थमाह—
विदितमविदितं चेति । व्याचक्षिरे इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थमित्येतत्सूत्रं

[१ प्रथमः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । १३
खण्डः]

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥
यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

कार्यकारणत्वेन विकल्पिते ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्य-
स्तमितमित्ययं समुदायार्थः । अत एवाऽऽत्मत्वान्न हेय उपादेयो वा । अन्य-
द्ब्रह्मन्येन हेयमुपादेयं वा । न तेनैव तद्यस्य कस्यचिद्धेयमुपादेयं वा भवति ।
आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादाविषयमतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं
वा । अन्याभावाच्च । इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः । व्याचक्षिरे
इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवाऽऽगमं
ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेन तर्कणोक्तवन्त
इत्यागमपारम्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो
भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतिः । अन्यदेव तद्विदितादिति योऽयमा-
गमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव दृढिन्ने मन्त्रा यद्वा चेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म
वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत
इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाश्यत इति वाचोऽभिधानस्याभि-
धेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च केनेषितां वाचमिमां
वदन्ति यद्वाचो ह वाचमिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण
आत्मन्यवस्थापनार्थं आम्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं
चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थाप-
यत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति यत्नत उपरमयति । नेदमित्युपा-
स्यप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

विवृणोति—ये नस्तदिति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतेरिति सूत्रमेतद्विभजते—अन्यदेवेत्यादिना । येन
वागभ्युद्यत इत्यनेन वाक्प्रकाशे हेतुत्वोक्तिर्ब्रह्मणः क्रियत इति योजना । एतत्सूत्रं विवृ-
णोति—येनेत्यादिना । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्याम्नाय आत्मन्येव बुद्धेरवस्थापनार्थं
उपसंहारार्थः । अविषयत्वेन ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्वरूपेण वेद्यत्वासंभवादिति योजना । एतत्सूत्रं
विभजते—यद्वाचेत्यादिना ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनम् । त्वं

यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि
विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि
च सब्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभा-
स्यन्त इति श्लोकार्थः । “क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति” इति
स्मृतेः । “तस्य भासा” इति चाऽऽथर्वणे । येन प्राण इति । क्रियाशक्तिर-
प्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरतायै । विदि-
ताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धीति स्वाराज्येऽभिषिच्योपास्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धिं विचाल-

मन्त्रसमुदायस्यार्थमाह—सर्वकरणानामित्यादिना । यत्सर्वकरणानामविषयं येन
निर्विशेषेण सर्वाणि करणानि भास्यन्ते तद्ब्रह्मैव त्वं ततोऽतिरिक्तज्ञानाय यत्नो न कर्तव्य इति
यत्नोपरम एव लक्ष्यते । विद्धीत्यनेनातिरिक्तं मा विद्धीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेत्यनेन वाक्येन शिष्यबुद्धिविचालना क्रियते स्थूणानिखननन्यायेन
गृहीतस्य दाढ्यार्थम् । एतत्संप्रहवाक्यं विवृणोति—विदिताविदिताभ्यामित्या-
दिना । अल्पमेव ब्रह्मणो रूपं नूनं त्वं वेत्थेति को मन्यत इत्याकाङ्क्षाया-

[२द्वितीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । १५
 अण्डः]

वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु
 मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥

यति यदि मन्यसे सुवेदाहं ब्रह्मेति त्वं ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ
 त्वमिति नूनं निश्चितं मन्यत इत्याचार्यः । सा पुनार्विचालना किमर्थेत्युच्यते
 पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः स्थिरतायै । देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः
 सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दहरमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात् । अविषयत्वात्कस्य-
 चिद्ब्रह्मणः । अथवाऽल्पमेवास्याऽऽध्यात्मिकं मनुष्येषु देवेषु च । आधि-
 द्वैविकमस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तदिति संबन्धः । अथ न्विति हेतुर्मीमांसायाः ।
 यस्माद्दहरमेव सुविदितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवे-
 दिति च मन्यसेऽतोऽल्पमेव वेत्थ त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मी-
 मांस्यमेवाद्यापि ते तव ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधाग-
 मार्थानुभव इत्यर्थः । मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानन्तरोक्तिः
 प्रत्ययत्रयसंगतेः । सम्यग्वस्तुनिश्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण
 मीमांस्यमेव त इति चोक्त एकान्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं
 सुपरिनिश्चितः सन्नाहाऽऽगमाचार्यात्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन
 संगत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला स्यान्नानिश्चितेति

माह—मन्यत इत्याचार्य इति । यदिति । यादृशमस्य ब्रह्मणो रूपं त्वममंस्था-
 स्तादृशं देवेष्वपि यो मन्यते सोऽपि दहरमेव नूनं मन्यत इति योजना । अथ न्विति हेतुर्मी-
 मांसाया इति संग्रहवाक्यं विवृणोति—यस्मादित्यादिना । प्रतिवचनस्यार्थं संगृहीतं
 विवृणोति—सम्यगित्यादिना । विचार्येति । मया विदितं ब्रह्मेति किं प्रतिवचनं
 ददाम्युताविदितमिति वा । नाऽऽद्यः । आचार्यागमप्रत्ययविरोधाद्देदनविषयतया च घटवद-
 ब्रह्मत्वप्रसङ्गाद्देदितृत्वेन मम विकारित्वापाताच्च । न द्वितीयः । गोपालादिभ्योऽविशेषप्रसङ्गा-
 त्पूष्णीमवस्थाने वाऽप्रतिभाप्रसङ्गादिति विचार्यैकैकपक्षदोषपरिजिहीर्षया विदितमविदितं चेति
 समुच्चितं वच्मि । अज्ञानसंशयाद्यभावाद्द्विदितं वेदनविषयत्वाभावाच्चाविदितमिति सुपरिनि-
 श्चितः सन्प्रतिवचनमाहेत्यर्थः । प्रत्ययत्रयस्य संगतिः संघटनमेकस्मिन्विषये किमर्थमुच्यते ।
 संवादाधीनं प्रामाण्यमितितार्किकस्थितेर्निश्चयार्थम् । स्वतःप्रामाण्यपक्षे त्वागमार्थं प्रत्ययान्तर-
 संवादस्तात्पर्यद्योतकः । प्रतिबन्धनिरासेनोपचारेण निश्चयहेतुरिति सर्वस्य प्रतिवचनवाक्यस्य

१ क. ख. घ. च. झ. 'स्य च दे' । २ छ. झ. 'तं चेदं वि' । ३ क. घ. 'पक्षत्वाप' ।
 ४ घ. न. 'तकप्र' ।

*नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

न्यायः प्रदर्शितो भवति । मन्ये विदितमिति परिनिष्ठितनिश्चितविज्ञान-
प्रतिज्ञाहेतूक्तेः ॥ ९ ॥ १ ॥

परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीत आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्य-
तायै । यस्मान्द्वेतुमाह नाह मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणार्थो निपातो
नैव मन्य इत्येतत् । यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेदं सुष्ठु वेदाहं
ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत् । सो(स उ)पजगाम भवद्भिर्विचा-
लितस्य । यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्यक्प्र-
त्ययाद्विरुद्धत्वात् । अतो नाह मन्ये सुवेदेति । यस्माच्च तन्नैव न वेदेति
मन्य इत्यनुवर्तते । अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त
आह—वेद च । चशब्दाद्वेदं च न वेदं चेत्यभिप्रायः । विदिताविदि-
ताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्य इति वाक्यार्थः ।
अथवा वेदं चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेदं वेदैव चाहं
स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति पर-

तात्पर्यमुक्त्वा मन्ये विदितमित्यादिना मन्ये विदितमित्येकदेशस्यार्थं संगृह्णाति ॥ ९ ॥ १ ॥

संगृहीतं स्फुटयति—परिनिष्ठितमित्यादिना । विरुद्धत्वादिति । विपरीतप्र-
त्ययस्य सम्यग्ज्ञानविरुद्धत्वात्तदुदयमात्राद्विपरीतप्रत्ययोऽपगत इत्यर्थः । न केवलं
विपरीतप्रत्ययस्य संशयस्य वाऽभावान्मम निश्चितं विज्ञानमज्ञानाभावाच्चेत्याह—यस्मा-
च्चेति । अथवा वेदं चेत्यस्यान्योऽर्थः कथ्यते । यद्यनित्यमात्मविज्ञानं स्यात्तर्हि तस्य
प्रागभावकाले प्रध्वंसाभावकाले वाऽज्ञानं संभाव्येत नतु तदस्ति । नित्यं हि विज्ञानं
ब्रह्म मम स्वरूपं ततो नो न वेदं । यदि च वेदनं मम विक्रिया भवेत्तदा विक्रियायाः
कादाचित्कत्वात्कदाचिदहं वेदेति शङ्क्येत नतु तदस्ति स्वरूपविज्ञानस्यान्यथात्वासंभ-
वात्सदा वेदैवाहम् । यथा स्वाभाविकाचलतया पर्वतास्तिष्ठन्तीति व्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः ।
स्वसत्तायां स्वयं प्रैमेति स्वप्रकाशत्वमादाय व्याख्यातं चशब्दार्थमाह—विशेषविज्ञानं
चेति । आगमाद्विचारसहकृताज्जातं ब्रह्मात्मकताव्यञ्जकमन्तःकरणपरिणामरूपं ब्रह्मा-
स्मीति विशेषविज्ञानं तत्परिणान्तःकरणेनोपाधिनाऽऽन्मन्यध्यस्तं न परमार्थतो ज्ञानवत्त्व-

* केनोपनिषत्पदभाष्यतो नाहं मन्य इति पाठः ।

१ अ. इ. नाहं मं । २ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. 'मित्ये' । ३ च. प्रभेति ।

[२द्वितीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । १७
खण्डः]

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥

॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

मार्थतो न च वेदेति यो नस्तद्वेद तद्वेदेतिपक्षान्तरनिरासार्थमाम्नाय
उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । उपा-
स्यब्रह्मवित्त्वात् । अतोऽन्यस्य यथाऽहं वेदेति वेद चेति पक्षान्तरे ब्रह्म-
वित्त्वं निरस्यते । कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इत्युच्यते । उक्तानुवादादुक्तं
ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्ति-
प्रत्युक्तिलक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाऽऽख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स
श्रौतेन वचनेनाऽऽगमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते । यदुक्तं
विदितादन्यद्वागादीनामगोचरत्वात् । मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां
ब्रह्म तत्तथैव ज्ञातव्यं कस्मात् । यस्यामतं यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य
साधकस्यामतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबो-
धतया विविदिषा निवृत्तेत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातं तेन विदितं ब्रह्म
येनाविषयत्वेनाऽऽत्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञा-
नानन्तरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्सर्वतः कार्याभावो विपर्ययेण
मिथ्याज्ञानो भवति । कथं मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं
स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न
विजानाति । ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम् । अब्रह्म-
विषयतया निदिद्धत्वात्तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्म-

मात्मन इति न वेद चेति घटत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मविज्ञानं संभवतीतिशङ्का-
निरासार्थं वाक्यैकदेश इत्याह—यो नस्तद्वेद तद्वेदेति । इदं सूत्रवाक्यं विवृणोति—
यो नोऽस्माकमिति । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्विदिताविदितान्यत्वं वेदेति शेषः । यथाऽहं
वेदोतोऽन्येन प्रकारेण विदुष उपास्यब्रह्मवित्त्वादिति योजना । उक्तानुवादादिति ।
अभ्यासाख्यतात्पर्यलिङ्गदर्शनादविषयतयैव ब्रह्मविज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमितिवाक्यार्थं संगृहीतं व्याख्याति—शिष्याचार्येत्यादिना । श्रौतमिति
शिष्यस्याऽऽचार्यस्य चोक्तिर्न भवतीतिख्यापनार्थम् । तेन श्रौतेन वचनेन कथमुच्यत
इत्याकाङ्क्षायामाह—यदुक्तमिति । यद्ब्रह्म विदितादन्यदुक्तमिति संबन्धः । गोपा-

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्
॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं मत-

विषयत्वादनवस्थिततर्कजन्यत्वाद्धिविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति ।
स्मृतेश्च—

“ या वेद्बाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ”

इति विपरीतमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वादिति । अविज्ञातं विजानतां विज्ञा-
तमविजानतामिति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्याऽऽनर्थक्यात् । अनुवादमात्रेऽ-
नर्थकं वचनमिति पूर्वोक्तयोर्यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थ-
त्वेनेदमुच्यते । अविज्ञातमविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां
यस्मात्तस्मात्तदेव ज्ञानं यत्तेषां विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादि-
विषयं ब्रह्माविजानतां विदिताविदितव्यावृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञान-
स्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वाद्द्विषयमित्येवमविजा-
नताम् । बुद्ध्यादिद्विषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म । तस्माद्धिदिता-
विदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पमयथार्थ-
विषयत्वात् । शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम्
॥ ११ ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतमिति । वीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वा-

लादीनामिवाऽऽत्मतत्त्वं न विवक्षितं किंतु ब्रह्मण आत्मत्वफलावसानो योऽवबोधो यस्य
स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा बुभुत्सा निवृत्ता । विचार्यमाणे ब्रह्मण आत्मत्वेन पर्यव-
सानादातिरिक्तमन्तव्याभावादमतमित्यर्थः । अविज्ञातं विजानतामित्युत्तरार्थस्यार्थं संगृहीतं
विवृणोति—अनुवादमात्र इत्यादिना । हेत्वर्थत्वेनेति । अयमर्थः—पूर्वेषां ब्रह्म
विजानतामविज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्राप्तेद्धत्वादिदानीमप्यविषयतया ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तथा
पूर्वेषामविदुषां विज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्राप्तिद्धत्वादिदानीमपि विषयतया ज्ञानमसम्यग्ज्ञानमिति ।
बुद्ध्यादिविषयं सद्रूपतया बुद्धिरात्मा मन आत्मेन्द्रियमात्मेति विज्ञानं वेद्बाह्यानां ब्रह्म
बौद्धादीनां प्राप्तिद्धत्त इदानीमपि तन्मतानुसरिणां आन्तानामेव बुद्ध्यादिविषयमनात्मरूप-
मात्मतयाऽभिमतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥

केन द्वारेण तर्ह्यविषयतयाऽऽत्माऽवगम्यतामित्याकाङ्क्षायामाह—प्रतिबोधेति ।

ममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते

द्वोषं प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था । बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तत्सलोहवन्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तदन्यावभासश्चाऽऽत्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति तेन ते द्वारी भवन्त्यात्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म तदेव मतं ज्ञातं तदेव सम्यग्ज्ञानवत्प्रत्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्मत्वेन प्रत्यगात्मानमैक्षदिति च काठके । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनं विपर्यये मृत्युप्राप्तेः । विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते । न । कथं तर्हि । आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते ।

संग्रहवाक्यं विवृणोति—बोधं प्रतीत्यादिना । यथाऽस्मिंश्चरिरे बुद्धिपरिणामा जडा अपि चिद्व्याप्ततया संवेदनवदवभासन्त इति संभाव्यते । जडानां स्वाभाविकप्रकाशानुपपत्तेः । तथा सर्वशरीरेषु बौद्धाः प्रत्यया यद्व्याप्ततया संवेदनवद्भासन्ते सोऽस्तीति संभाव्यते । एतदुक्तं भवति—श्रोतृशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्वमर्थः । तादितरसर्वशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्तदर्थः । चिन्मात्रे व्यावर्तकधर्मानुपलम्भाद्विभक्तत्वे चानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्संभावितमेकत्वं तदेव ब्रह्म त्वमित्तिवाक्यजबुद्धिवृत्तावविषयतया प्रकाशते ब्रह्मास्मीति यस्मात्तानन्याङ्गानवभासयतीति तदन्यावभास आत्मा सर्वजडविलक्षणोऽवगन्तुं शक्यते तस्मादित्युपसंहारः । प्रतिबोधमवभासाश्चित्प्रतिबिम्बास्तेषां प्रत्यगात्मतयाऽव्यभिचरितस्वरूपेण बिम्बस्थानीयेनैकेन रूपेण यद्ब्रह्मवेदनं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । विषयविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यत्र हेतुमाह—आत्मत्वेनेति । ब्रह्मण आत्मत्वेन विषयत्वासंभवादित्यर्थः । अद्वयानन्दरूपस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तदस्थस्यापरोक्षत्वं न संभवति किंतु प्रत्यग्रूपेणैवेत्यभिप्रेत्य काठकेऽपि विशेषणमित्यर्थः । प्रत्यक्तयाऽपरोक्षब्रह्मज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमित्यत्र को हेतुरित्याशङ्क्यापरोक्षबन्धाध्यासस्य परोक्षज्ञानान्निवृत्त्यसंभवाद्परोक्षज्ञानस्य च तन्निवर्तनेनामृतत्वसाधनत्वादित्युत्तरवाक्यार्थं संगृह्णाति—अमृतत्वं हीति । सूत्रं विभजते—विषयात्मेति । विषयेषु बुद्ध्यादिष्व्वात्मविज्ञाने विषयतया वा व्यतिरिक्तस्योपास्यतया ज्ञाने मृत्युः प्रारभते भयमिति प्रसिद्धं बुद्ध्यादिसंघातमात्मानं मन्यमानस्योपासकस्य च कर्तृत्वभ्रमानिवृत्तेः । “अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यल्लोका भवन्ति ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । “तरति शोक-

वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

नाऽऽलम्बनपूर्वकम् । विन्दत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्य-
ममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि
चाऽऽत्मनैवामृतत्वं विन्दते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अना-
त्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमि-
त्तमिति कल्प्यते । यत आह वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्यमना-
त्माधारोपमायास्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते ।
तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि ।
विद्ययाऽविद्याया बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्या-
जममृतं वीर्यम् । अतो विद्याऽमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । “ नाय-
मात्मा बलहीनेन लभ्यः ” इति चाऽऽथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलम-
भिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं
मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्रतिबोधवद्यद्विदितं

मात्मवित् ” इत्यादिश्रुतिषु चाऽऽत्मज्ञानममृतत्वनिमित्तं प्रसिद्धमित्यर्थः । नाऽऽलम्बन-
पूर्वकमिति । किंचिदुपास्यमालम्बनीकृत्य तदुपासनसाध्यतया न विन्दत इत्यर्थः । कथं
तर्हि विन्दत इति प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—आत्मविज्ञानापेक्षमिति । आत्मवि-
ज्ञानेन मर्त्यत्वभ्रमनिवृत्तिमपेक्ष्यामृतत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधमाह—यदि
हीत्यादिना । अनात्मा विज्ञायते येन तदनात्मविज्ञानमनाद्यानिर्वाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः ।
पुनरज्ञानान्तरोदयेन बन्धशङ्कायां कथं सकृदज्ञाननिवृत्तिमात्रेणामृतत्वनिमित्तत्वं ज्ञान-
स्येत्याशङ्क्याऽऽह—यत आह्वेति । स्वस्यान्तोऽवच्छेदो भवति येन ध्वान्तेन तत्स्वान्त-
ध्वान्तमनात्माधारोपो मनुष्यत्वाद्यभिमानः पारमेश्वरी शक्तिर्माया जीवत्वनिमित्तमज्ञानं
स्वान्तध्वान्तम् । एतैः सर्वैरभिभवनीयो न भवत्यात्मा येन विद्याकृतेनातिशयेन तद्वीर्यं
विद्वान्भवेत् । पूर्वासिद्धस्याज्ञानादेर्नाशान्मायायाश्च स्वतो जीवबन्धकत्वाभावादभिनवस्या-
ज्ञानस्योत्पत्तौ कारणाभावात् । प्रवृत्तफलकर्माक्षिप्तस्य चाज्ञानलेशस्य द्वैतावभासस्य च
विद्वद्वनभिभावकत्वात् । दुर्बलत्वान्निश्चीयते सम्यग्ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वमित्यर्थः । ननु
विद्याजं चेत्कथमविनाशि कृतकस्य विनाशित्वनियमादित्याशङ्क्याऽऽह—न तु विद्या-
या इति । यावद्देहपातं जायमानो द्वैतावभासो विद्यया बाध्यत एव न मामभिभवितुं
शक्नोतीत्यवष्टम्भो वीर्यं तस्याविनीशोऽमृतत्वं तत्कारणविद्याया अबाध्यत्वाभिप्रायेणो-
च्यते न स्वरूपनाशाभावाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रतिबोधपदस्य यौगिकमर्थं व्याख्याय
रूढ्यभिप्रायेण व्याचष्टे—अथवेति । अशेषतया विपरीतो निरस्तः संस्कारो येन

[२द्वितीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । २१
खण्डः]

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्या-
स्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं
मतमित्युभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्तप्रतिबुद्धो गुरुणा प्रति-
बोधित इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनु-
ष्यजन्मनि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथमिह चेदवे-
दीद्विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं तस्य जन्म सफलमि-
त्यभिप्रायः । न चेदिहावेदीन्न विदितवान्वृथैव जन्म । अपि च महती
विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्याद्यतस्त-
स्मादवश्यं तद्विच्छेदाय ज्ञेय आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते ।
भूतेषु भूतेषु । चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थः । विचित्य । पृथङ्निष्कृष्यैकमात्म-
तत्त्वं संसारधर्मैरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वान्द्रातूनाम् ।
न पुनश्चित्तेति संभवति विरोधात् । धीराः । धीमन्तो विवेकिनो विनि-
वृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः । प्रेत्य । मृत्वाऽस्माल्लोकाच्छरीराद्यनात्मलक्ष-
णाद्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्त इत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो
नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

बोधेन स प्रतिबोधो युगपत्कृत्स्नाविद्यातत्कार्यनिवर्तकः सद्योमुक्तिहेतुरित्यर्थः । प्रतिबोधश-
ब्दस्त्रेधा व्याख्यातस्तत्राऽऽद्यं व्याख्यानं युक्तमित्याह—पूर्वं त्विति । गुरूपदेशे
सत्यपि प्रतिबोधव्यापकात्मानुसंधानं विनाऽपरोक्षावगमासंभवात्सद्योमुक्तेश्चाशास्त्रीयत्वादित्यर्थः
॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यादिवाक्यार्थं संगृहीतं विवृणोति—इह मनुष्यजन्मनीत्यादिना ।
विरोधादिति । एकस्मिन्निरंशे चिन्मात्रे चयनस्योर्ध्वाधोदेशनिवेशनस्येष्टकानामिवासंभ-
वादित्यर्थः । ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्था । समाप्त ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते । तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यथे वाऽऽन्नायोऽभिमानशातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधनं विधित्सितं तदर्थोऽयमर्थवादान्नायः । न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति । व्यावृत्तबाह्यमिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । यस्माच्चाग्न्यादीनां जयाभिमानं शातयति । ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे । तस्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो वाऽपोदितत्वात् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितमपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवमध्यात्मं चोपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वेत्यधिदैवतं तद्वनमित्युपासितव्यमिति हि वक्ष्यति । ब्रह्मेति परो लिङ्गात् । नह्यन्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादींस्तृणं वज्रीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शशाक दग्धुमित्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवाच्य ईश्वर इत्यवसीयते । नह्यन्यथाऽग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम् । ईश्वरेच्छया तृणमपि वज्री भवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ

“ यः सुराणां जये हेतुरसुराणां पराजये ।

सत्त्वप्रधानया शक्त्या संपन्नः सोऽहमीश्वरः ”

इति ब्रह्म हेत्याद्याख्यायिकायास्तात्पर्यं संगृहीतं विवृणोति—समाप्तेत्यादिना । तात्पर्यान्तरमाह—शमाद्यर्थो वेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—शमादि^१ वेति । अभिप्रायान्तरमाख्यायिकायाः संगृह्णाति—सगुणेति । संगृहीतं विवृणोति—नेदमित्यादिना । कृत्स्नाख्यायिकायास्तात्पर्यमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थमाह—ब्रह्मेति परो लिङ्गादिति । एतद्व्याख्याति—नह्यन्यत्रेत्यादिना । कथं तर्हीश्वरसिद्धिरित्याकाङ्क्षाया-माह—तत्सिद्धिरिति । ननु श्रुत्यादिभिरेवेश्वरे सिद्धे किमिति जगतो नियतप्रवृत्तिलिङ्गकालुमानं सूत्रितं तत्राऽऽह—श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिरिति । यावत्तर्केण संभवो नानुगृह्यते तावच्छास्त्रप्रतिपन्नोऽपीश्वरो न निश्चीयतेऽर्थवादत्वशङ्काप्रतिबन्धादतः शास्त्रार्थ-स्येश्वरस्य निश्चयाय नियमाय सामान्यतो दृष्टमनुमानं शास्त्रानुग्राहकरूपं सूत्रे-

[३तृतीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । २३
खण्डः]

सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः
कुतो भवतीत्युच्यते । यदिदं जगद्देवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं
द्युवियत्पृथिव्यादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्था-
नसाधनसंबन्धि तदत्यन्तकुशलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमि-
त्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रममेतद्भोक्तृकर्मविभागैज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवि-
तुमर्हति । कार्यत्वे सति यथोक्तलक्षणत्वात् । गृहप्रासादरथशयनासनादि-
वद्विपक्ष आत्मादिवत् । कर्मण एवेति चेत् । न परतन्त्रस्य निमित्तमात्र-
त्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकालनि-

गोच्यते । एतद्व्याख्याति—तस्येश्वरस्येत्यादिना । अनादिप्रसिद्धकर्तृव्यतिरिक्तं जग-
दूर्माकृत्य यद्यपीश्वरः सिषाधयिषितस्तथाऽपि जगतो बहूनि विशेषणानि संसारिविलक्षणकर्तृ-
संभावनाय, नैयायिकास्तु व्याप्यस्य पक्षधर्मताबलाद्यापकविशेषः पक्षधर्मः सिध्यति ततः
स्वतन्त्रमनुमानमीश्वरनिश्चयकमाहुः । तदूषणं प्रकटार्थं द्रष्टव्यम् । सामान्यतो दृष्टं रचयति ।
एतज्जगद्भोक्तृणां कर्मणां च विभागं यो जानाति तत्पूर्वकं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञा । अत्र
जगन्निमित्तादृष्टनिष्पत्त्यर्थो यो जीवानां प्रयत्नस्तत्पूर्वकत्वं जगतः सिद्धमिति सिद्धसाधनत्वं
वदतां निरीश्वरवादिनां निरासाय विशेषणं भोक्तृकर्मविभागज्ञेति । न हि जीवानामेते
भोक्तारोऽस्मिन्देशे काले वाऽस्य कर्मफलस्येति विभागज्ञानं संभवति । विशेषानभिज्ञत्वा-
दित्यर्थः । यथोक्तलक्षणत्वादिति । विचित्रत्वादित्युक्ते व्यभिचारः स्यात् । आत्मा-
दिस्वभाववैचित्र्यस्य प्रयत्नपूर्वकत्वाभावात्तदर्थं कार्यत्वे सतीति विशेषणम् । कार्यत्वादित्यु-
क्तेऽबुद्धिपूर्वकारिकार्ये विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं नास्तीत्यनैकान्तिकत्वं स्यात्तदर्थं यथोक्तलक्षण-
त्वादिति । यद्विचित्रं तद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं यथा गृहादि । जानात्येव हि तक्षादिरयं
गृहादिरस्य स्वामिनो द्रव्यदानादिपूर्वकं वाऽस्य निर्माणमित्थं चेति ततो न साध्यवैकल्यं
यथाशब्दं हि साधनदूषणे । नाभिप्रायवशात् । विपक्षे व्यतिरेक आत्मादिवदित्युदाहरणम् ।
यद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं न भवति तद्विशिष्टकार्यमपि न भवति । यथाऽऽत्माकाशावीत्यन्व-
यव्यतिरेकप्रयोग इत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वमस्तु विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं न भविष्यति किं बाधकं
जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्यादेव संभवादतः पक्ष एव साध्याभावशङ्कया शङ्कितविपक्षे वर्तमानो
हेतुः शङ्कितव्यभिचार इत्यभिप्रेत्याऽऽह—कर्मण एवेति चेदिति । परिहरति—न
परेति । कर्तृपरतन्त्रस्य कर्मणो निमित्तमात्रत्वात्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वासंभवात्कार्यवैचित्र्यस्य
भङ्गप्रसङ्गो बाधकः कर्तारमन्तरेण । अतः पक्षे साध्याभावशङ्कानुपपत्तेर्न शङ्कितव्यभिचारित्व-
मिति भावः । संग्रहवाक्यस्य पूर्वपक्षभागं विवृणोति—यदिदमित्यादिना । यदिदमीश्वरवा-

मित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात्सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्य-सर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत् । न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपप-द्यते । कस्मात् । कर्तृतन्त्रत्वात्कर्मणः । चितिमत्प्रयत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तृ कर्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वातितोऽसि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदा-त्मानुरूपं फलमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः सन्स्वातन्त्र्येण कर्म नियुञ्ज्यात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निर्निमित्तं तदनिच्छयाऽऽत्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । न चाऽऽत्मकृतमकर्तृसमवेतमयस्कान्तमणिवदाक्रष्ट भवति प्रधानकर्तृस-मवेतत्वात्कर्मणः । भूताश्रयमिति चेन्न साधनत्वात् । कर्तृक्रियायाः साधन-

दिभिरपि वैषम्यनैर्गृह्यदोषपरिहाराय कर्मणो जगद्वैचित्र्यहेतुत्वमिष्टं तत्संप्रतिपन्नं विहायापूर्वं ईश्वरः कल्प्यते धर्मां तस्य फलहेतुत्वं च धर्मः कल्पनीय इति गौरवं स्यादित्याह— न नित्यस्येश्वरस्येति । सति लाघवे गौरवं दूषणं स्यान्नेह तदस्तीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तं विवृणोति—न कर्मण एवेत्यादिना । आत्मनोऽन्यत्प्रवर्तकमनपेक्ष्य कर्म चेन्न फलं जनयति तर्हि कर्ता जीव एव प्रयोजकोऽस्त्विति शङ्कित्वा परिहरति—कर्तैवेत्या-दिना । अनिष्टफलभोगसिद्धयन्यथानुपपत्त्या कर्तुः कर्मनियोकतृत्वं न संभवति चेत्तर्हि निर्निमित्तमेव कर्म फलाकारेण परिणमत इति जरत्कर्ममीमांसकानां मतमाशङ्क्याऽऽह— न च निर्निमित्तमिति । कर्तुरनिच्छया कर्म विकरोतीत्यत्र दृष्टान्ताभावाच्चर्म-णोऽपि विकारस्य सनिमित्तत्वादित्यर्थः । यच्च सौगतेनोच्यते फलकालपर्यन्तं कर्तुरव-स्थानाभावाच्च कर्तृसमवेतं कर्म किंतु क्षणिकविज्ञानेनाऽऽत्मना कृतं कदाचित्फलस्याऽऽ-क्रष्ट भवति । यथाऽयस्कान्तो मणिः कदाचिच्चेतनेन प्रयुक्तोऽन्यदाऽपि लोहस्य प्रेरको भवति तद्वदिति तत्राऽऽह—न चाऽऽत्मकृतमिति । करणादीनि कारकाणि यः प्रेरय-न्करोति स प्रधानकर्ता । तत्समवेतं कर्म प्रसिद्धं तस्य च फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेष्ट-व्यम् । अन्यथाऽऽत्माभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्प्रत्यभिज्ञाप्राप्त्याच्चेत्यर्थः । लोका-यतिकाभिप्रायमुद्भाव्य दूषयति—भूताश्रयमित्यादिना । आधुनिककर्ममीमांसकानां

[श्रुतीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । २५
खण्डः]

भूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा
परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते न हि हलं क्षेत्राद्वीहीनगृहं
प्रवेशयति भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वायुवदिति
चेन्नासिद्धत्वात् । न हि वायोरचितिमतः स्वतःप्रवृत्तिः सिद्धा रथादिष्वद-
र्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेति चेच्छास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्व-
रादेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् ।
न चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेत् । न दृष्टन्यायहानानुपपत्तेः ।
क्रिया हि द्विविधा दृष्टफलाऽदृष्टफला च । दृष्टफलाऽपि द्विविधाऽनन्तर-
फलाऽऽगामिफला च, अनन्तरफला गतिभुजिलक्षणा । कालान्तरफला
च कृषिसेवादिलक्षणा । तत्रानन्तरफला फलापवर्गिण्येव कालान्तर-
फला तूत्पन्नप्रध्वंसिनी । आत्मसेव्याद्यधीनं हि कृषिसेवादेः फलं यतो
न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतन्त्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टम् । तथा च
कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टन्यायहानमुपपद्यते । तस्माच्छान्ते यागादिकर्मणि
नित्यः कर्तृकर्मफलविभागज्ञ ईश्वरः सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफलदातोप-

मतमुद्गावयति—शास्त्रादित्यादिना । यजेतेत्याख्यातपदात्सामान्येन समीहितसाधनं
यागः प्रतीयते । कस्य समीहितस्य साधनमिति विशेषाकाङ्क्षायां स्वर्गकामपञ्चसंधाना-
त्काम्यमानस्वर्गसाधनत्वं यद्यप्यवगम्यते तथाऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरीयस्वर्गसा-
धनत्वासंभवात्त्रिफलत्वशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । औषधपानादेः कर्मणः स्थायि-
संस्कारद्वारेण कालान्तरीयारोग्यादिफलहेतुत्वप्रसिद्धेर्यागस्य श्रुतसाधनत्वनिर्वाहाय स्थाय्य-
वान्तरापूर्वं परिकल्प्यते तेन नत्वानर्थक्यं निर्दोषवाक्याधिगतत्वादित्यर्थः । श्रुतसाधनत्वसि-
द्धयन्यथानुपपत्त्या किमितिश्चर एव नेष्यते तत्राऽऽह—न चेश्वरेति । नेयमर्थापत्तिरी-
श्वरास्तित्वे प्रमाणमन्यथाऽप्युपपन्नत्वात् । न च मानान्तरमस्ति । तद्विषयश्रुत्यादेरर्थवाद-
त्वादित्यर्थः । नापूर्वद्वारेण श्रुतनिर्वाहः कल्पनीयः । यद्यवहितफलं कर्म तच्चैतन्यप्रयुक्त-
फलमिति दृष्ट्या व्याप्तेर्हानिप्रसङ्गादतः श्रुतसाधनत्वसिद्धयन्यथानुपपत्त्येश्वरः फलदाता
कल्पनीय इत्याह—न दृष्टेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—क्रिया हीत्यादिना ।
फलोदयेनापवर्गो नाशो यस्याः सा फलापवर्गिणी न फलदातारं पृथगपेक्षत इत्यर्थः ।
उत्पन्नप्रध्वंसिनीति । उत्पन्ना सती फलमदत्तैव प्रध्वंसते ततस्तत्र फलदातारं
कालान्तरेऽपेक्षत इत्यर्थः । यागादिफलं कर्मद्याभिज्ञेन दीयमानं व्यवहितफलत्वात्सेवाफलव-
दित्याह—तस्माच्छान्ते यागादीति । ननु जीवस्तावत्स्वोपभोगसाधननियन्ता,

पद्यते स चाऽऽत्मभूतः सर्वस्य सर्वद्विप्रप्रकृत्या यसाक्षी नित्यविज्ञानस्व-
भावः संसारधर्मैरसंस्पृष्टः । श्रुतेश्च । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” “जरां
मृत्युमत्येति” “विजरो विमृत्युः” । “सत्यकामः सत्यसंकल्प एष सर्वेश्वरः
पुण्यं कर्म कारयति” । “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” । “एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने” इत्याद्या असंसारिण एकस्याऽऽत्मनो नित्यमुक्तस्य
सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थवादाः शक्यन्ते
कल्पयितुम् । अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् । न चोत्पन्नं
विज्ञानं बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति ।

तस्यापीश्वरः फलदानेन नियन्ता चेदिष्यते तर्हि नियन्तुः स्वव्यतिरिक्तनियम्यत्वाङ्गीकारादी-
श्वरस्याप्यन्यो नियन्ता प्रसज्येत नियन्तृत्वाविशेषात् । अतोऽनवस्थाप्रसङ्गबाधितमनुमानमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—सचाऽऽत्मभूतः सर्वस्येति । कल्पितभेदमात्रेण नियम्यनियामक-
भावोपपत्तेर्न तात्त्विकभेदावकाशः । तात्त्विकभेदैवत्त्वे च घटादिवत्कार्यत्वादिप्रसङ्गस्ततोऽति-
रिक्तनियम्यत्वव्याप्यभावान्नानवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । राजवदीश्वरः फलदाता चेत्तर्हि निप्र-
हानुग्रहकर्तृत्वाद्वागादिमान्स्यात्तत्राऽऽह—सर्वक्रियाफलेति । यथा लौकिकसाक्षी
कस्यचिज्जयहेतुरन्यस्य पराजयहेतुरपि न रागादिमान्कथ्यते । यथोपलब्धभाषित्वात् ।
तथेश्वरः क्रियादिसाक्षी रागादिमान्न भविष्यति । अनुरूपपादात्तृत्वात् । राजाऽ-
प्यसाधून्ढण्डयन्साधून्परिरक्षन्न रागादिमान्कथ्यत इति भावः । साक्षित्वे तर्हीश्वरस्ये-
क्षणक्रिया स्यात्तत्राऽऽह—नित्येति । नित्यविज्ञानस्वभावस्यानिर्वाच्यविषयावच्छेदेन
साक्षित्वं कल्पितमित्यर्थः । सर्वस्य जीवस्याऽऽत्मभूतेश्वरस्तर्हि संसारधर्मैर्लिप्येत
संसार्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—संसारेति । न केवलमुपपत्तेरीश्वरसिद्धिः श्रुतेरपी-
त्युक्तं ताः श्रुतीरुदाहरति—न लिप्यत इत्यादिना । स्मृतयश्च—“यथा सर्व-
गतं सौम्यादाकाशं नोपलिप्यते ” । “समं सर्वेषु भूतेषु ” । “ ईश्वरः सर्वभूता-
नाम् ” इत्याद्याः । यदुक्तमर्थवादत्वादप्रामाण्यं तत्राऽऽह—न चेति । ईश्वरविषयाणि
वाक्यानि न कर्मविधिसंनिधिसमाप्तानि । अतोऽनन्यशेषत्वे सति बोधकत्वा-
त्त्वाधे प्रमाणानि कर्मविधिव्यवदित्यर्थः । किंचार्थवादत्वेऽपि नाप्रामाण्यं पदसम-
न्वयबलेन जायमानस्य ज्ञानस्य बाधादर्शनात्स्वतःप्रामाण्यादस्य बाधयिता नोपपद्यत
इत्याह—न चोत्पन्नमिति । इतश्च नाप्रामाण्यमित्याह—अप्रतिषेधाच्चेति ।
यथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चेति प्रस्तुत्य नेति नेतीति परस्तात्प्रतिषेधति

१ ग. घ. च. छ. ज. वाऽक्ष^१ । २ घ. च. छ. °दत्त्वे च । ३ घ. च. छ. ज. °पत्तिभिरि^१ ।
४ छ. °तो तादृय^० ।

[३७तृतीयः भानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ३७
खण्डः]

प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात् । न हिंस्यादितिवत्प्राप्त्यभावाप्रतिषेधे ने
नाऽऽरभ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथवाऽप्रतिषे-
धादिति कर्मणः फलदान ईश्वरकालानां न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमि-
त्तान्तरनिरपेक्षं केवलेन कत्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । नच विनष्टोऽपि
यागः कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ
तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तु-
र्भवतीति युक्तम् । न तु पुनः पदार्था वाक्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे
वा स्वं स्वं स्वभावं जहति नहि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एवं
कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरि-
रक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलं

नैवमीश्वरं प्रस्तुत्य प्रतिषेध उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधाभावः सत्त्वान्न भवति किंत्वप्राप्त-
त्वात् । यथा रागतः प्राप्ता भूतहिंसा निषिध्यते नैवमीश्वरस्य प्राप्तिरस्तीत्यन्यथासि-
द्धिमाशङ्क्य परिहरति—प्राप्तीत्यादिना । अप्रतिषेधादिति संप्रहवाक्यं प्रकारान्तरेण
व्याचष्टे—अथवेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रं यागस्य फलदायिनीं शक्तिं द्योतयति
न सहकार्यन्तरं निषेधयति । वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । इतश्च शास्त्रमयोगव्यवच्छेदकं वाच्यं
नान्ययोगव्यवच्छेदकम् । स्वक्चन्दनवनितादिनिमित्तनिरपेक्षस्य कर्मणः फलहेतुत्वानुप-
लम्भात् । अतो यथा मानान्तरसिद्धं स्वक्चन्दनवनितादिनिमित्तत्वमिष्टं तथेश्वरस्याप्येष्टव्यमि-
त्याह—न च निमित्तान्तरनिरपेक्षमिति । इतश्चेश्वरः फलदाता वक्तव्यः प्रध्व-
स्तस्य यागस्य कारणत्वासंभवात् । नियतपूर्वक्षणसत्त्वं हि कारणत्वम् । न चापूर्वद्वारेणोप-
पद्यते । असति द्वारवति द्वारैत्वानुपपत्तेः । न चौषधपानादिदृष्टान्तः । औषधाद्यवयवानां
संस्कृतानां फलकालपर्यन्तमनुवर्तमानानामेव कालान्तरीयफलहेतुत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—
न च विनष्ट इति । कथं तर्हीश्वरो वाऽपि नष्टस्य फलदातोपपद्यते तत्राऽऽह—सेव्य-
बुद्धिवदिति । एतत्कर्मानेनानुष्ठितमिति कर्मणेश्वरस्य बुद्धावारोह एव कर्मणां संस्कारस्त-
द्द्रशाद्विनष्टेऽपि कर्मणीश्वरात्फलं युक्तम् । यथाऽनेनाहं सेवित इति सेव्यबुद्धौ संस्कृतायां
कालान्तरे विनष्टायामपि सेवायां सेव्याद्राजादेः फलं भवति तद्वदित्यर्थः । यद्यपि लौकिकानां
कर्मणां फलसाधनत्वं चेतनाधीनं दृष्टं तथाऽपि वैदिकस्य यागादेः फलं दातारं विनाऽपि वाक्य-
प्रामाण्याद्भविष्यतीति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—नतु पुनरिति । अन्वययोग्यानां पदार्थानां
संसर्गबोधकमेव वाक्यं नतु तद्वलाद्दृष्टः पदार्थस्वभावस्त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः । बीजक्षेत्रयोः

१ क. ख घ. छ. झ. ञ. °कारणवादिनां । २ झ. फलं दृ° । ३ घ. °लक्ष्यते । ४ झ. °त्कर्तु-
पेतफ° । ५ क. छ. झ. ञ. °रवस्वावु° ।

च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति । सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । स एव चात्राऽऽत्मा जन्तूनां नान्योऽतोऽस्ति । द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञानत्रित्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेस्तत्त्वमसीति चाऽऽत्मत्वोपदेशात् । न हि मृत्पिण्डः काश्चनात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति चेन्न । भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्या इति । तन्न किं तर्हि भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्मालक्षणभेदादश्वमहिषवत् । कथं लक्षणभेद इत्युच्यते । ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितुप्रकाशवत् । तद्विपरीतं संसारिणां खद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्या सर्वविषया चेश्वरशक्तिर्विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य । औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् । राजायस्कान्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य ईश्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहृतपाप्मादिश्रवणान्नित्यशुद्ध ईश्वरः । पुण्यो वै पुण्येनेतिवचनाद्विपरीत इतरः । अत एव नित्यमुक्त एवेश्वरो नित्याशुद्धियोगा-

संस्कारस्तत्परिरक्षा च तद्विज्ञानवान्यः कर्ता तदपेक्षफलं कृप्यादि दृष्टम् । सेवादिकं च विज्ञानवान्यः सेव्यस्तद्बुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं दृष्टम् । यथा यागादेः कर्मणः कालान्तरफलत्वादाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कर्मादिविभागज्ञकर्त्रपेक्षफलत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः । लौकिककर्मस्वनेकविधेष्वपि मध्ये सेवायागादेरुरूपो दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्य पुनराह—सेवादीति । सेवादिकर्मानुरूपं फलं जानातिः यः सेव्यस्तद्बुद्धौ यः संस्कारस्तदपेक्षफलस्य सेवादेर्यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वदित्यर्थः । एवं तावन्निरेश्वरवादिनां प्रतीश्वरं प्रसाध्य सेश्वरवादिनामभिमतवास्तवभेदानिरासाय प्रक्रमते—स एवेति । जीव ईश्वराद्विन्नस्तद्विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् । यो यद्विरुद्धधर्माक्रान्तः स ततो भिन्नः । यथाऽश्वानमहिष इत्यनुमानमुद्भाव्य तस्य भेदानिन्दानुपपत्त्यनुगृहीताभेदश्रुतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टत्वमाह—ज्ञानशक्तीत्यादिना । संप्रहवाक्यं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना । स्वात्मनोऽविक्रियारूपं जगदुपादा-

[३ तृतीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । २९
खण्डः]

त्संसारतरः । अपिच यत्र ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टः ।
यथाऽश्वमहिषयोस्तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽस्तीति
चेन्न । कस्मात् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ते क्षय्यलोका
भवन्ति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति भेददृष्टिर्ह्यपोह्यते । एकत्वप्रतिपादि-
न्यश्च श्रुतयः सहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते ।
नानभ्युपगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरेका विलक्षणाश्वेश्वराद्धिन्नलक्षणा
आत्मानो न सन्ति । एक एवेश्वरश्चाऽऽत्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽ-
भ्युपगम्यते । बाह्यश्चक्षुर्बुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकारममत्वादिविपरीतप्र-
त्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्य-
विज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीजबीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्व-
रलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते । यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः । विच्छेदे
च मोक्षव्यवहारः । अन्यश्च मूर्त्तलेपत्वप्रत्यक्षप्रध्वंसो देवपितृमातृभ्यां
लक्षणो भूतविशेषसमाहारो न पुनश्चतुर्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्यु-
पगम्यते । बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभिप्रायेण तु लक्षणभेदादित्या-
श्रयासिद्धो हेतुः । ईश्वरादन्यस्याऽऽत्मनोऽसत्त्वात् । ईश्वरस्यैव चिरुद्धल-

नादिलक्षणं कर्मेश्वरस्येत्यर्थः । दूषणान्तराभिधित्तयाऽनुवदति—यदुक्तमिति । जीवाः किं
बुद्ध्यादिविशिष्टाश्चित्तप्रतिबिम्बा धर्मित्वेन गृह्यन्ते किंवा देवमनुष्यादिशब्दवाच्याः सच्चि-
तिका देहाः किंवा तृतीयो विलक्षणनिरुपाधिकभेदभिन्नश्चेतन आद्ये सिद्धसाधनत्व-
माह—नानभ्युपगमादित्यादिना । चित्तं ज्ञानं चैत्याः सुखादयो बीजमविद्यादि
बीजि शरीरं तत्स्वभावविशिष्टस्य विशेषणतादात्म्यादित्यर्थः । यस्य विशिष्टरूपस्यावि-
च्छेदे तत्प्रविष्टचित्स्वरूपस्य संसारव्यवहारो यस्य च विच्छेदे प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्ब-
संपत्त्या मोक्षव्यवहारो भवति स कल्पितरूपः पृथगभ्युपगम्यतेऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः ।
द्वितीयविकल्पेऽपि सिद्धसाधनत्वमाह—अन्यश्चेति । तृतीयविकल्पे बुद्ध्यादिकल्पितेभ्यो
विशिष्टात्मभ्यो व्यतिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपाभिप्रायेण पर्क्षाकरणे हेतुराश्रयासिद्धस्ता-
दृशस्याऽऽश्रयस्य मानैविकलत्वादित्यर्थः । ईश्वरादन्य आत्मा नास्तीति वदता सर्वोपाधिस्थ
ईश्वर एवाऽऽत्मेत्युक्तं भवति । तदा च बद्धत्वमुक्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वं सुखदुःखादियोग-
श्चासङ्गस्य विरुद्धः प्रसज्येतेत्यतोः वास्तवमसंसारित्वं कल्पितेन संसारित्वेन न विरुध्यत
इति दर्शयितुं यस्य यस्यान्तःकरणादिविकारस्योदयादेः संनिधिमात्रेणाऽऽत्मा निमित्तं
तस्य तस्य लोकैरहंकारादिभिर्विपरीतरूपस्याध्यारोपणादात्मनः संसारित्वमित्याह—

१ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. 'त्र विज्ञा' । २ क. छ. झ. 'त्प्रलयव' । ३ ग. च. ञ.
'नकलावि' । क. ४ छ. झ. 'स्योःपादे सं' ।

क्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च । न । निमित्तत्वे सति लोक-
विपर्ययाध्यारोपणात्सवितृवत् । यथा हि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वाल्लो-
काभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोद्यास्तम-
याहोरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभागभवत्येवमीश्वरे । नित्यविज्ञानशक्तिरूपे
लोकज्ञानापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याऽ-
ध्यारोपितं विपरीतलक्षणत्वं सुखदुःखादयश्च न स्वतः । आत्मदृष्ट्यनुरू-
पाध्यारोपाच्च । यथा घनादिविप्रकीर्णेऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न
दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति
सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या । एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवाकुल-
भ्रान्त्याऽध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते । तत्स्मरणाच्च तस्यैवेश्व-
रस्यैव हि स्मरणम् “मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च” “नाऽऽदत्ते कस्यचित्पा-
पम्” इत्यादि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोकाविद्याध्यारोपि-
तमीश्वरे संसारित्वम् । शास्त्रादिप्राभाष्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यवि-
रोध इति । एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वग-

न निमित्तत्वे सतीत्यादिना । ईश्वरे सुखाद्यारोप इत्युक्ते मायोपाधिके ब्रह्मणीश्वर-
शब्दवाच्ये सुखाद्यध्यासशङ्का स्यात्तन्नित्यर्थमाह—नित्यविज्ञानशक्तिरूप इति ।
यथाऽग्न्यादिशक्तिः शक्त्यन्तरमन्तरेण स्वस्वभावादेव कार्योत्पादनानुकूला तथा नित्य-
विज्ञानं स्वभावसंनिधिमात्रेणान्तःकरणादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति शक्तिमयमुच्यते । तस्मि-
न्वातन्व्यादीश्वरपदलक्ष्ये विरुद्धानेकधर्माध्यासो न विरुध्यत इत्यर्थः । लोकस्य ज्ञाना-
पोहो विस्मरणम् । न स्वत इति । न परमार्थतो विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । भ्रान्तस्य
स्वदृष्ट्यनुरूपाध्यासारोपदर्शनाच्च नाध्यासो वस्तुक्षतिकर इत्याह—आत्मदृष्टीति ।
बौद्धादिवृत्तीनामुद्भवाभिभवाभ्यामाकुलस्य वैचित्र्यमापन्नस्य वृत्तीनामेवोद्भवाभिभवौ न
तद्व्यापकचैतन्यस्येतिविवेकशून्यलोकस्य भ्रान्त्येति योजना । चैतन्यस्य ज्ञानसुखाद्युत्पादे
निमित्तत्वं न केवलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । तत्स्मरणाच्च भगवद्वाक्याच्च सिद्धमित्यर्थः ।
ईश्वरे संसारित्वमीश्वरः संसारीतिप्रसिद्ध्यभावाद्द्विशिष्टानुगतचित्स्वरूप इति व्याख्येयम् ।
एतेनेति । सिद्धसाधनत्वादिदूषणेन प्रतिशरीरज्ञानसुखादीनामाश्रयभेदस्तात्त्विकः प्रत्युक्तो
मन्तव्यः । किंच व्यावर्तकधर्मवशाद्भाववृत्तिः सिध्यति । सांख्यमते च पुरुषाणां चैतन्य-
मात्ररूपाणां न व्यावर्तको धर्मोऽस्ति । वैशेषिकमते त्वैतन्यन्तविशेषकल्पनाऽन्योन्याश्र-
यपराहता । अतो निर्विशेषत्वात्पुंसां न भेदस्तात्त्विक इत्याह—सौक्ष्म्येति । कश्चि-

[३तृतीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ३१
खण्डः]

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ब्रह्मणो वि-
जये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवा-
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

त्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च
विशेषानभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् । अविद्यावदुपलभ्य-
त्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्वं तस्माच्छरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसंबन्धादज्ञानबीजस्य नित्यविज्ञानान्य-
निमित्तस्याऽऽत्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्तावज्ञानबीजस्य विच्छेद
आत्मनो मोक्षसंज्ञा विपर्यये च बन्धसंज्ञा । स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः । ब्रह्म
ह, इत्यैतिह्यार्थः । पुरा किल देवासुरसङ्ग्रामे जगत्स्थितिपरिपिपालयि-
षयाऽऽत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुरा-
न्ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु
देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥ १४ ॥ १ ॥

दुःखी कश्चित्सुखी दुःखादिविक्रियाव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याऽऽश्रयभेदस्तात्त्विकः कल्प्यते
तत्राऽऽह—विक्रियावत्त्वे चेति । सुखादिविक्रियाणामुपाधिधर्मत्वान्नाऽऽत्मभेदसाधकत्वं
व्याधिकरणासिद्धत्वादित्यर्थः । किंच न सर्वैरेव मोक्षे विक्रियादिविशेष इष्यते । स्वरूपाव-
स्थानं च मोक्षस्ततः सविशेषत्वं न स्वाभाविकमित्याह—मोक्षे चेति । किंच जाग्रत्स्व-
प्रयोरविद्यावद्भिर्भ्रान्तरूपलम्भात्सुषुप्तिसमाध्योर्भ्रान्त्यभावेऽनुपलम्भान्मिथ्यात्वं भेदस्य सिद्ध-
मित्याह—अविद्यावदिति । जीवानां क्रमेणानेकशरीरानुपायित्वात्प्रातिभासिकस्य शरी-
रादिसंतानस्य मिथ्याभिमानविषयत्वाच्छुक्तिरूप्यवदज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसं-
ज्ञेति संबन्धः । आत्मन इति कस्मादुच्यते विशिष्टस्य बन्धमोक्षौ किं नेष्येते तत्राऽऽह—
स्वरूपापेक्षत्वादिति । विशिष्टस्य मोक्षेऽन्वयासंभवादन्वये वा संसारानिवृत्तिप्रसङ्गाद-
न्यस्य च बन्धेऽन्यस्य च मोक्षे साधनवैयर्थ्यादुपाधिवैशिष्ट्यद्वारेण स्वरूपस्यैवोपाधिप्रतिबि-
म्बकल्पस्य बन्धमोक्षौ । प्रतिबिम्बो हि वाच्यरूपेण मिथ्या लक्ष्यरूपेण तु बिम्बमेव स्वरू-
पावस्थानं मुक्तिरुपपद्यते । तदुक्तम्—

“उपाधिना सार्धमुपाधिजन्यमौपाधिकं सर्वमवेहि मिथ्या ।

भागं मृषा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेव” इति ॥ १४ ॥ १ ॥

१ घ. च. छ. 'रणाधि' । २ च. छ. झ. ज. 'च स' । ३ क. 'ध्यस्वरु' ।

तच्चैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्देहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्देयत्वख्यापनार्थमाह्नायः । ईश्वरनिमित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्मनो जयादि श्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवाऽऽत्मत्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुस्तस्य पिण्डमात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्वैषामित्याद्याख्यायिकाम्नायः । तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभिप्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव । महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञातवन्तः । किमिदं यदेतद्यक्षं पूज्यमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्विज्ञानायाग्निमब्रुवन् । तृणनिधानेऽयमभिप्रायोऽत्यन्तसंभावितयोर-

त ऐक्षन्तेति देवानामीक्षणस्य मिथ्याप्रत्ययत्वान्मिथ्याभिमानस्य हेयत्वख्यापनार्थो ब्रह्मणः प्रादुर्भाव इति योजना । सूत्रमिदं व्याख्याति—ईश्वरनिमित्त इत्यादिना । जयादि श्रेष्ठत्वे निमित्तं मन्यमाना इति शेषः ॥ १९ ॥ २ ॥

[३तृतीयः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ३३
खण्ड.]

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्य-
क्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहम-
स्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥

तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीद* सर्वमाददी-
य यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय
सर्वजवेन तन्न शशकाऽऽदातुं स तत एव निव-
वृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥

॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मथवन्नेतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति +तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरो-
दधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रिय-

ग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्याऽऽत्मसंभावना शातिता भवेदिति ।
इन्द्र आदित्यो वज्रभृद्वा । अविरोधात् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोद्ध
इत्यत्रायमभिप्रायः । इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य सोऽहमग्न्या-
दिभिः प्राप्तं वाक्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोस्मीत्यभिमानं कथं न
नाम जह्यादिति । तदनुग्रहायैवान्तर्हितं तद्ब्रह्म बभूव ॥ १६ ॥ ३ ॥
॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥
॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥

स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः
प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामा-

॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥
॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥

* यद्यपि बहुषु पुस्तकेष्वाददीयमिति पाठस्तथाऽपि स लेखकप्रमादात् । अथवा “इदोऽत्”
इति प्राप्ते छान्दसत्वादमादेशः । + अत्र तदभ्यद्रवत्तस्मादिति पाठो भाष्यतः प्रतीयते ।

माजगाम बहुशोभमानामुमा* हैमवतीं ता*
 होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ साँ ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो
 वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदां-
 चकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते
 देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरि-
 न्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो
 विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं
 पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥
 ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३

जगाम । अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वादुद्गपत्युमा हैमवतीष सा शोभमाना
 विद्यैव विरूपोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः
 खण्डः ॥ ३ ॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत इन्द्रस्य
 बोधहेतुत्वाद्विद्यवोमा । विद्यासहायवानीश्वर इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्र-
 विश्वाग्निवाय्विन्द्रास्ते ह्येनन्नेदिष्ठमतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म
 प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदां-
 चकुरित्येतत् । तस्मादतितरामतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्दे-
 वांस्ततोऽपीन्द्रोऽतितरां दीप्यते । आदौ ब्रह्मविज्ञानात् ॥ २६ ॥ १ ॥
 ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश
 इत्यर्थः । यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत्तस्मा-
 द्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवत् । आ इवेत्युप-

॥ २९ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ विद्येति सत्त्वप्रधाना शक्तिश्चित्ता-
 दात्म्यापत्या बोधहेतुः ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्मादित्यस्यापेक्षितं पाठव्यस्यासेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । अर्थ-

* बहुषु पुस्तकेषु सेतिपदं नास्ति ।

१ घ. झ. पाठं व्य° ।

[४चतुर्थः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ३५
 खण्डः]

इतीन्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥
 अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-
 दुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध
 तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं

मार्थ आशब्दः । यथा घनान्धकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रका-
 शत एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्यत्कीभूतमतो व्यद्यु-
 तदिवेत्युपास्यम् । यथा सकृद्विद्युतमिति च वाजसनेयके । यस्माच्चेन्द्रो-
 पसर्पणकाले न्यमीमिषत् । यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति ।
 इतीदित्यनर्थकौ निपातौ । निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमधिदैवतं
 देवताया अधि यद्दर्शनमधिदैवतं तत् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मनोऽध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषः । यदेत-
 द्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयी करोतीवेत्यर्थः । न पुन-
 र्विषयी करोति मनसोऽविषयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति । येनाऽऽ-
 ह्वर्मनो मतमिति हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् ।
 आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मणस्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव
 तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मात्तस्माद्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्षणं पुनः
 पुनश्च । संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः । अत उपस्मरणसंकल्पादिभि-
 लिङ्गैर्ब्रह्म मनोऽध्यात्मभूतमुपास्यमित्यभिप्रायः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते तद्ध तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च
 तद्वनं च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम् । वनतेस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम ।
 ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स
 यः कश्चिदेतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाऽभिधेयं ब्रह्म
 वादोपसंहारोऽयं विद्युपक्रमार्थम् । विद्युद्दृष्टान्तेनात्यन्तदीप्तिमत्त्वं निमेषणदृष्टान्तेन देवैरपि
 दुर्ज्ञेयत्वमिति गुणद्वयं देवानधिकृत्य विवक्षितम् । अत एव तद्गुणद्वयविशिष्टोपासनमाधि-
 दैविकमुच्यते ॥ २९ ॥ ४ ॥ अहंग्रहेणैवैतत्कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽध्यात्मिकब्रह्मरूपमाह—
 आत्मेत्यादिना ॥ ३० ॥ ५ ॥

वनतेस्तत्कर्मण इति । वन संभजन इत्यस्य धातोः संभजनार्थस्य रूपं वनमिति ।
 तत्प्रसिद्धं वनं न गृह्यत इत्यर्थः । गौणमिति । अवयवशक्तिलभ्यं न रूढ्या समुदाय-

वेदाभिहैन* सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥
 ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मी
 वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो
 दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि(णि?) सत्य-
 मायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदा-
 पहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-

वेदोपास्ते । तस्यैतत्फलमुच्यते । सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसं-
 वाञ्छन्तीहाभिसंभजन्ते सेवन्ते स्मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि
 फलम् ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य
 आह—उक्ता कश्चिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मी
 वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेरुपनिषदमब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः ।
 वक्ष्यति हि । ब्राह्मी नोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूता-
 मिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्मा-
 ग्निहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मोपनिषत्प्रति-
 ष्ठिता भवति । वेदाश्चत्वारोऽङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते ।
 ब्रह्माश्रया हि विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरमायतनं निव्वासः
 सत्यवत्सु हि सर्वं यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तामेतां तपआद्यङ्गं तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहे-
 तुभूतामेवं यथावद्यो वेदानुवर्ततेऽनुतिष्ठति । तस्यैतत्फलमाह—अपहत्य
 पाप्मानम् । अपक्षय्य(क्षीय) धर्माधर्मावित्यर्थः । अनन्तेऽपारेऽविद्यमा-
 नान्ते । स्वर्गे लोके सुखप्राये निर्दुःखात्मानि परे ब्रह्मणि । ज्येये महति
 शक्त्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

ब्राह्मणजातेरुपनिषदमिति । ब्राह्मणजात्यनुष्ठेयां विद्यामात्मज्ञानसाधनभूतामि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति वेदस्तन्मूलत्वात्तदाश्रया ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तपआदीनि वेदाङ्गान्यन्याङ्गानि यस्याः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सत्यकामः स्वयं सिद्धः सर्वेशो यः स्वशक्तितः ।

स एवान्तःप्रविष्टोऽहमुपास्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

[४ चतुर्थः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्यसमेता । ३७-
खण्डः]

तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

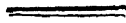
इति सामवेदीया तलवकारशाखोक्ता केनोप-
निषत्समाप्ता ।

सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म
प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
तलवकारोपनिषत्समाप्तकेनोपनिषद्भाष्ये क्षुद्र-
गणवाक्यविवरणं समाप्तम् ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सामवेदीया तलवकारशाखोपनिषत्क्षुद्र-
गणे वाक्यविवरणे भाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदा-
नन्दज्ञानविरचिता व्याख्या समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

शंकरानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका ।

केनेषितोपनिषदं व्याकरिष्ये पदाध्वना ।

रम्यां तलवकाराणां शाखायामात्मबोधिनीम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवगम्यत्वात्तदस्तित्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वा-
च्चित्रेणापि कर्मणा प्राणाद्युपासनेन ब्रह्मज्ञानोत्पादमन्तरेण ब्रह्मावाप्तेः
संपादयितुमशक्यत्वादशुद्धान्तःकरणस्य च ब्रह्मज्ञानोत्पादस्यासंभावित-
त्वादतः कर्माणि प्राणाद्युपासनानि चोक्त्वा ब्रह्मविद्यामुपक्रमते ।
तत्रापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं गुरुशिष्यसंवादमिवाऽऽह । शिष्यः पृच्छति—
केनासता सता केनाचेतनेन चेतनेन वा भिन्नेनाभिन्नेन वेषितमिष्टं
कस्येच्छानिमित्तमित्यर्थः । पतति सर्वासु दिक्षु गच्छति मन इति वक्ष्य-
माणेन संबन्धः । सामान्यतः प्रेरयितारं पृष्ट्वा विशेषतस्तं पृच्छति—
प्रेषितं प्रेरितं धनुष्मतेव ज्याघाताद्वाणजातं को ह्येतद्देशाद्देशान्तरं नय-
तीत्यर्थः । मनः संकल्पविकल्पोपलक्षितमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिरित्यर्थः ।
केन व्याख्यातम् । प्राणः पञ्चवृत्तिरध्यात्मादिभेदमिह्नः क्रियाशक्तिरि-
त्यर्थः । प्रथमोऽव्याकृताभिमानिन ईश्वरस्य चेतनाचेतनात्मकं विक्षेपं
जनयतः सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमः पुत्रः प्रैति प्रकर्षणोर्ध्वादिदिक्षु गच्छति
युक्तः संबद्धः केन प्रेरित इत्यर्थः । केन व्याख्यातम् । इषितां प्रेरितां
वाचं वाग्निन्द्रियरूपामनेकशब्दजननीमिमांतात्वाद्यष्टस्थानस्थां वदन्ति ।
अस्य वाग्निन्द्रियस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि केनचिन्नृत्नवाग्निन्द्रियास्तदुच्चार्य-
माणां वर्णपदवाक्यात्मिकां वाचं व्यक्तमुच्चारयन्ति । चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च
श्रोत्रं च क उ को नाम देवः सर्वव्यवहारकारणभूतो युनक्ति संनद्धं
करोति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

गुरुराह—श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोत्रं यथाऽस्मा-
कमसाधारणव्यवहारस्य कारणं श्रोत्रं तथा श्रोत्रस्यापि शब्दग्रहणसा-
मर्थ्यस्यासाधारणं कारणम् । मनसः सर्वोपलब्धौ साधारणकारणस्य
मनः साधारणकारणत्वसामर्थ्यकारणम् । यद्वेत्यर्थमुक्तैः श्रोत्रादिभि-
र्वक्ष्यमाणैश्चक्षुरन्तैः संबध्यते । अथवा यद्यो वाचो वाग्निन्द्रियस्य
वर्णोच्चारणशक्तेर्ह प्रसिद्धस्य वाचं वाग्वाग्निन्द्रियसामर्थ्यकारणम् ।

*यद्दु य उ स उ एव प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्जीवनकारणस्य प्राणो जीवनकारणत्वसामर्थ्यकारणम् । चक्षुषो रूपोपलब्धेरसाधारणकारणस्य चक्षुश्चक्षुःसामर्थ्यकारणम् । एवंभूतो यः स एवेत्यन्वयः । मनआदेः सामान्यतो विशेषतश्च प्रेरयितेति शेषः । अयमर्थः—अस्ति मनआदीनां प्रेरयिता मनआदिविलक्षणश्चेतनश्चेतनानां भेदगन्धगून्य इति । अतो ज्ञात्वाऽविद्यां सकार्यामितिमुच्य सर्वात्मना परित्यज्य धीरा बुद्धिमन्तो ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नाः । अथवोपसर्गयोगे धातोरन्यार्थत्वं प्रायेणेति न्यायेन धीरा अतिमुच्याहं ब्रह्मास्मीति तमवगत्य प्रेत्यास्माल्लोकाल्लोकशब्दाभिधेयकार्यकारणसंघाताभिमानादस्मात्प्रतिप्राणिप्रत्यक्षात्प्रेत्य प्रकर्षेण गत्वा तदभिमानं परित्यज्येत्यर्थः । असृता मरणकारणाविद्यात्कार्यशून्याः । भवन्ति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं मनआदिकं गच्छति तदिदमिति शृङ्गग्राहिकया कस्मान्न प्रदर्श्यत इत्यत आह—न तत्र चक्षुर्गच्छति रूपादिहीनत्वात्तस्य तस्मिन्विषये चक्षुर्न गच्छति । ननु चक्षुरग्राह्याणामपि स्वर्गापूर्वादीनां वाग्विषयत्वं दृष्टमित्यत आह—न वाग्गच्छति स्पष्टम् । तत्रेत्यनुवर्तते । ननु वाग्ग्राह्याणामपि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदानां मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह—नो मन उक्तम् । गच्छति तत्रेत्यनुवर्तते । यत एवं ततः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युक्तोपदेशमन्तरेणास्याऽऽत्मनो दर्शन उपायान्तरं न विद्मः स्वबुद्ध्या न जानीमः । नापि विविधशास्त्रगुर्वाद्युपदेशेभ्य इत्याह—न विजानीमो विशिष्टेभ्यः शास्त्रेभ्यः शास्त्रगुर्वादिभ्य इदानीमपि नाधिगच्छामः । यथा येन प्रकारेणैतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं मनआदेः प्रेरकमनुशिष्यान्माहृशो गुरुर्भवाहृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्यानु पश्चाच्छ्रेतो वर्तुलशृङ्गो गौरितिवद्विशेषणं कुर्यात्तमुपायं न विद्मो न विजानीम इत्यन्वयः । ननु लोके द्वयी मतिज्ञातिमज्ञातं च तत आभ्यामन्यतरविशेषणेन विशेषणीयमित्यत आह—अन्यदेव तद्विदितात्तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं विदिताज्ज्ञानविषयात्सर्वस्मादन्यदेव पृथगेव न तु ज्ञानविषयः । ननु तर्ह्यविदितमज्ञातस्वरूपमित्यत आह—अथो अप्यविदिताज्ज्ञानाविषयादज्ञातादन्यदेव । नन्विदं भवद्बुद्धिकल्पितमित्यत आह—इत्यनेन प्रकारेण

* इदं पदद्वयं मूले नोपलभ्यते ।

शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् । पूर्वेषां पित्रादीनाम् । ते च न मूर्खा इत्येवमाह—
ये प्रसिद्धाः शमदमादिसाधनसंपन्नाः शास्त्रहृदयज्ञा नोऽस्माकं सहा-
ध्यायिनां शिष्याणां तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं व्याचक्षिरे विस्प-
ष्टमासमन्तात्कथितवन्तः । अनेन गुरुमुखादेवाऽऽत्मावगतिर्भवति न तु
प्रकारान्तरेणेत्यर्थादुक्तम् ॥ ३ ॥

अतो वागाद्यगम्यत्वेनैवावगन्तव्यं न त्वन्यथेत्येतन्मन्त्रपञ्चकेनाऽऽ-
ह—यत्प्रसिद्धमात्मस्वरूपं वाचा वर्णपदादिरूपया वेदलोकवाक्यात्मि-
कयाऽनभ्युदितमप्रकाशितं शृङ्गग्राहिकया । येन प्रसिद्धेन वाग्वागि-
न्द्रियं वर्णादिवाक्सहितमभ्युद्यते सर्वत उच्यते स्वव्यवहारक्षमा भव-
तीत्यर्थः । केनेषितां वाचमित्यस्येदमुत्तरम् । तदेव वाचा प्रकाशितं
वाचः प्रेरकं न त्वन्यत् । ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं त्वमस्म-
च्छिष्यो ब्रह्मणो भेदरहितो विद्धि जानीहि । ननु किमर्थं तदेव ज्ञातव्यं
यतो बहुविधभेदमहमनहं वा तदित्युपासते जनाः । तद्ब्रह्मपि भवदु-
क्तादन्यज्ज्ञास्यामीत्यत आह—नेदमिदं बहुविधभेदमहमनहं वा गृहीतं
वागादिविषयभूतं न ब्रह्मेति शेषः । इदंशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धमुपा-
सकानामिदं प्रसिद्धं ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदवदुपासत उपासनं कुर्वते यथा-
वत्स्वरूपावबोधशून्याः ॥ ४ ॥

वागगम्यस्यापि - म्पककेतक्यादिगन्धभेदस्य मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत
आह—यत्प्रसिद्धं मनसो मनो मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते कोऽपि
नाधिगच्छति^१ । न च तदकिञ्चित्करमित्याह—येन मनसाऽविज्ञातेनाऽऽहुः
कथयन्त्यस्माकं व्याख्यातारो मन उक्तं मतं ज्ञातं सर्वकार्यक्षममित्यर्थः ।
अनेन केनेषितामित्यादिप्रथमप्रश्नस्योत्तरं सिद्धम् । यद्यपि वाङ्मनसयो-
रगोचरत्वेनैव चक्षुःश्रोत्रप्राणानामगोचरत्वं सिद्धं तथाऽपि पञ्चप्रश्नानां
प्रत्येकमुत्तरं दातुं वक्ष्यमाणं पर्यायत्रयमवगन्तव्यम् । तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यत्प्रसिद्धं चक्षुषश्चक्षुश्चक्षुषा रूपग्राहकेणेन्द्रियेण न पश्यति नात्र-
लोकयति येन चक्षुषश्चक्षुषा चक्षूंष्यक्षीणि पश्यत्यवगच्छति चक्षुषः
सर्वकार्यकारणमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्तीतियोगस्य
विभागेनाऽऽद्यस्योत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते
व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रसिद्धं श्रोत्रस्य श्रोत्रं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन न शृणोति नाधिगच्छति । येन श्रोत्रस्य श्रोत्रेण श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणमिदमाकाशस्य प्रदेशविशेषात्मकं श्रुतमाधिगतम् । स्वकार्यक्षमं कृतमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क इत्यस्याविशिष्टस्यानेनोत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

यत्प्रसिद्धं प्राणस्य प्राणरूपं प्राणेन पञ्चवृत्तिना न प्राणिति प्राणचेष्टां न करोति येन प्राणस्य प्राणेन प्राणः प्रसिद्धपञ्चवृत्तिः प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते स्वचेष्टां कार्यत इत्यर्थः । अनेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना तु सामान्यतः । अत्र तु विशेषत इति न पुनरुक्तम् । अथवा तदुत्तरं तत्रैव कण्ठतः । अत्र तु वागाद्यविषयत्वप्रतिपादनेनाश्रयमिति न पुनरुक्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

पूर्वं यथावत्स्थितमात्मस्वरूपं सुर्वाद्युपदिष्टमुपदिश्येदानीं शिष्यबुद्धिमनुसरन्नाह—यदि पक्षान्तरे मन्यसे वस्तुतो विद्यमानमपि *जानामि सुवेदं सुष्ठु भवदादिभिरुक्तं ममाऽऽत्मस्वरूपं जानामि । इत्यनेन प्रकारेण यदि मन्यस इत्यन्वयः । तथा ब्रह्मतत्त्वं जानीष इत्याह—दहरमेवापि नूनम् । अपि संभावनायाम् । नास्त्येव भवतो ब्रह्मज्ञानम् । अथ च चेतनत्वाज्ज्ञानवानहमस्मीति संभावयसि तथाऽपि नूनं निश्चितं तद्विषयस्याल्पत्वादल्पमेव नतु बृहत् । त्वं ज्ञानित्वाभिमानी वेत्थाल्पमेव जानीषे । किम् । ब्रह्मणो रूपं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य स्वरूपं दहरज्ञानत्वे हेतुर्यद्यस्मादस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य त्वं कार्यकारणसंघाताभिमानी परिच्छिन्नो ज्ञानैकः । एवंभूतास्वत्तोऽन्यद्यत्प्रसिद्धं त्वया ज्ञेयं कार्यब्रह्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः सर्वपरिच्छेदशून्यस्य देवेष्विन्द्राग्न्यादिषु । अथ नु यस्मादस्य देवेषु यत्प्रसिद्धमस्य त्वं चेति भेदस्तस्मादेव मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ते तव त्वयेत्यर्थः । एवमुक्तो मीमांसां कृत्वा शिष्य आह—मन्येऽवगच्छामि विदितमवगतं मयेति शेषः ॥ १ ॥

* इदं पदमधिकमिव माति ।

स्वयंविदि[त]त्वे हेतुमाह—नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद् च । अहं सुवेदेति नैव मन्ये । यदि सम्यङ्न ज्ञातं तर्हि किं न ज्ञातमेवेत्यत आह—नो न वेदेति । तर्हि किं संदिग्धमित्यत आह—वेद् च । जानाम्यपि चकाराज्जानन्नपि भेदबुद्धेरभावात् जानामि । [न]सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणोऽतिदुर्बोधत्वं दर्शितम् । नो न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम् । वेदेत्यनेन संशयादिराहित्यमुक्तम् । चकारेण सर्वभेदमक्षकः साक्षात्कार उक्तः । अतिदुर्बोधशास्त्रैकगम्यासंदिग्धसर्वभेदशून्यब्रह्माहमस्मीत्यर्थः । यो मत्तोऽन्योऽपि नोऽस्माकं शिष्याणां मध्ये तन्मयोक्तं सुवेदेति न न वेदेत्यपि न वेद् चेति वेद् जानाति स तद्ब्रह्म श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं वेद् जानाति यस्मादयमवगन्ता मदुक्तं वेद् भवानेतमवगच्छति । नो न वेदेति वेद् च न जानामीति न जानामीत्यपि न । चकार इतिनोकारयोरनुवृत्त्यर्थः । दर्शिता च तयोर्योजना । तस्माद्ब्रह्म वेदेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ननु न जानामीति ज्ञानवता ज्ञेयं जानामीति ज्ञानवता चाज्ञेयं भवद्वाचो भङ्ग्या ब्रह्म सिध्यति न चैवं प्रामाणिकमित्यत आह—यस्य ब्रह्म विदुषोऽमतमनधिगतं कर्तृकर्मादिभावेन तस्य कर्तृकर्मादिभावानधिगतवतो मतमधिगतम् । इदानीं वैपरीत्यमाह—मतं कर्तृकर्मादिभावेनाधिगतं यस्य ब्रह्म विदुषो न वेद् न जानाति स कर्तृकर्मादिभेदज्ञानवान् । तत्रैव हेतुमाह—यतोऽविज्ञातमनधिगतं विजानतां विविधज्ञातु-ज्ञानज्ञेयादिबुद्धिमतां देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यरूपत्वाद्ब्रह्मणस्ततः । विज्ञातं विशेषेण यथाविद्यमानस्वरूपेणाधिगतमविजानतां विविधज्ञानादिभेदबुद्धिरहितानाम् ॥ ३ ॥

अविजानतां विज्ञातं चेत्तर्हि सुषुप्तिमूर्च्छादौ सर्वोऽपि कृतकृत्यः स्यादित्यत आह—प्रतिबोधविदितं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनावगतं मतं विज्ञातं न तु सर्वप्रत्ययोपरमे सुषुप्तादौ । ननु किमनेन ज्ञानेनेत्यत आह—अमृतत्वं हि विन्दत आत्मना हि यस्मादात्मनाऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमविद्यातत्कार्यादिमरणशून्यत्वं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपमित्यर्थः । विन्दते लभते । हेर्हेत्वर्थस्याऽऽत्मनेति व्याख्यानम् । विन्दते वीर्यं सामर्थ्यमविद्यानिवृत्तिकारणं चरमसाक्षात्काररूपं लभते । उक्तवीर्यलामादुक्तामृत-

१ ग. स्वस्य विदितत्वे । २ ग. 'ति'। चेत्तां हि । ३ 'यं सद्वा' । ४ ग. 'गमयतो । ५ ग. 'र्थस्य व्या' ।

त्वप्राप्तिः प्रसिद्धैवेत्याह—विद्ययाऽधिष्ठानयाथात्म्यसाक्षात्कारेण कर्म-
गन्धानपेक्षेण विन्दतेऽमृतमधिष्ठानविपरीतग्रहणतज्जदुःखरूपमरणकार-
णशून्यमविक्रियमधिष्ठानं लभते ॥ ४ ॥

ननु विद्या चेच्छरीरान्तर एव न त्वत्रैव सति शरीर इत्यत आह—इहा-
स्मिन्नेवाधिकारिशरीरे चेद्यद्यवेदीज्जातवान् । अथ तदा सत्यं सच्चिदा-
नन्दरसं ब्रह्मास्ति विद्यते न चेदिहावेदीदिहाधिकारिशरीरे यद्यहं ब्रह्मा-
स्मीति शरीरे साक्षात्कारं न द्रुतवांस्तदा महत्यतिप्रौढा त्रिविधदुःख-
संतानजननी विनष्टिर्दिनात्प्रत्या । श्रुत्या सानुक्रोशमेतदुक्तम् । एतच्छ-
रीरमन्तरेण समूलघोरसंसारविनाशकात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वात्ततोऽस्मिन्स-
त्येव तदर्थं यत्न आस्थेयोऽन्यथा सततं संसारसागरे निमज्जनमेव
स्यादिति । इदानीमात्मनः सर्वत्राहमस्मीत्यवलोकनं करणीयमित्येतदा-
त्मज्ञानस्य संसारव्याध्यौषधस्य स्वरूपमाह सा । भूतेषु भूतेषु प्राणिषु ।
धीप्सा निखिलचतुर्विधप्राणिसंग्रहार्था । विचित्य वयं स्म इत्यधिगत्य
धीरा बुद्धिमन्तो विद्वांसः । प्रेत्यास्मालोकादमृता भवन्ति व्याख्या-
तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषदीपिकाया द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

विशुद्धान्तःकरणैरेव ब्रह्मविद्ययैव सर्वातिशयवत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म
विज्ञेयं न त्वन्यथेत्येतदर्थमियमाख्यायिकाऽऽरभ्यते—ब्रह्म सत्यज्ञाना-
नन्दादिलक्षणं ह किल देवेभ्यो देवानामनुग्रहार्थाय विजिग्ये विविधं
देवानां लोकद्वयप्रतिकूलमसुरकुलं जितवत् । तस्य देवानुग्रहप्रवृत्तस्य
ह किल ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणस्य विजये विविधजयनिमित्तं
देवा इन्द्राग्निवायुप्रभृतयोऽमहीयन्त पूजिता अभूवन् । तेऽविज्ञातब्रह्म-
प्रभावा ऐक्षन्त प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्षणमकुर्वन् । तदीक्षणप्रकार-
माह—अस्माकमेव कार्यकरणसंघाताभिमानिनामिन्द्राग्ण्यादीनामेव न
त्वन्यस्य कस्यचित् । अयमस्मत्प्रत्यक्षविषयो विजयो विविधोऽसुरपरा-
भवलक्षण उत्कर्षः । अस्माकमेवायं व्याख्यातम् । महिमा महत्त्वरूपः
सर्वजन्तुभ्यः स्तुतिपूजादिलाभलक्षणः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म देवानां विजयकृद्भ किलैषां देवानामज्ञानिनां गर्वारूढमभि-
प्रायं विजज्ञौ विशेषेण ज्ञातवत्तेभ्यस्तेषां गर्वारूढानां देवानामज्ञानि-

नामनुग्रहार्थं ह किल प्रादुर्बभूव किमपि रूपं धृत्वा नयनपथमागतं तद्ब्रह्म न व्यजानत देवा इदं तदिति विशेषेण न ज्ञातवन्तः । तदज्ञानमाह—किं विचारे । इदं प्रत्यक्षं यक्षं पूज्यमतिदिव्यरूपत्वात् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

एवं संशयाविष्टहृदयास्ते गर्वाविष्टा देवा अग्निं देवानामग्रेसरं वह्नि-मद्भुवन्नुक्तवन्तः । तदुक्तिमाह—जातवेदो जातानि वेदांसि विविधानि ज्ञानानि सर्ववेदात्मकानि यस्माद्ग्रेः स जातवेदास्तस्य संबोधनं हे जातवेद एतदस्माभिरुच्यमानं पुरःस्थितं विजानीहि विशेषेणावगच्छ । किमेतद्यक्षमेतत्पुरतःस्थितं यक्षं किं देवादिषु कतमदित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । एवं तैरुक्तः स तथा देवोक्ताङ्गीकारे । यद्भवद्भिरुच्यते तत्करिष्यामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वोति शेषः ॥ ३ ॥

तत्पुरःस्थितं यक्षमवगन्तुमभ्यद्रवत्संमुखत्वेन समीपं गतवान् । तद्यक्षं तं समीपं प्राप्तं जिज्ञासुं सावज्ञमभ्यवददाभिमुख्येनोक्तवत् । तदुक्तिमाह—कः प्रश्ने । मत्समीपमागतस्त्वमसि अथसि । इत्यनेन प्रकारेण । एवं पृष्टः स आह—अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः सर्वेषामहं स्वत्समीपमगतोऽस्मि मवामि । इत्यनेन प्रकारेणाब्रवीदुक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानमाह—जातवेदा वा अहमस्मीति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ते पुनः सावज्ञं तद्यक्षमाह—तस्मिन्नुक्तनाम्नि त्वयि मत्पुरतो वर्तमाने वराके । किमाक्षेपे । न किमपीत्यर्थः । वीर्यं सामर्थ्यमित्यनेन प्रकारेण । एवमाक्षिप्तोऽपि स स्वगर्ववशात्तदीयं प्रश्नं मन्वान आह—अपि संभावनायाम् । इदं शुष्कमार्द्रं च जगत्सर्वं निखिलं दहेयं दहनं कुर्याम् । अत्युक्तिवारणार्थं सर्वशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धमिदं स्थावर-जङ्गमात्मकं मूर्तं पृथिव्यां ब्रह्माण्डकटाहमुवि । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ५ ॥

तस्मै तस्याग्रेरनुग्रहार्थं तृणमत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं निदधौ नितरां पुरतः स्थापितवत् । तत्स्थापयित्वेदं जगौ । एतच्छुष्कं तृणं मया पुरतः स्थापितं दह भस्मी कुरु । इत्यनेन प्रकारेण यक्षेणोक्तोऽग्निः पुरतः स्थितं तृणमुपप्रेयाय समीपं प्रकर्षेण गतवान्सर्वजवेन स्वकीयेन सर्वजवेन तद्यक्षस्थापितं शुष्कं तृणं न शशाक दग्धुं भस्मीकर्तुं शक्तो न बभूव । सोऽग्निर्जातवेदा अपगतगर्वस्तत एव शुष्कतृणादहनादेव निमित्तात्प्रा-प्तलज्जो निववृते झटित्वेव देवान्गन्तुं तस्मान्निवृत्तिं चकार । आगत्य च देवानुवाच । तदुक्तिमाह—नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमेतत्पुरतः

स्थितं यत्प्रसिद्धं सामान्यतस्तदेदिति विशेषतो विज्ञातुं शक्तो नाम-
वम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

अथाग्नेर्निवृत्तस्य वाक्यश्रवणानन्तरं वायुं सर्वजगतः प्राणं प्रमञ्जन-
मब्रुवन्नुक्तवन्तः । वायो हे वायो । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-
रिश्वा वा अहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय
यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्व-
जवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-
तद्यक्षमिति । वायुर्वायुनामा । इदं सामान्यम् । विशेषरूपं त्वाह—मात-
रिश्वा मातर्याकाशे श्वसिमि गच्छामीति मातरिश्वनामा । आददी-
याऽऽदायान्तरिक्षे गमनं कुर्याम् । आदत्स्वाऽऽदायैतस्या भूमेरस्य तृणस्य
च कस्यांचिदत्यल्पमप्यन्तरं कुरु । आदातुं सर्वतः स्वीकर्तुं व्याख्यातम-
न्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ निवृत्तस्य विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिन्द्रं परमैश्वर्य-
संपन्नं त्रिलोकनाथमब्रुवन्नुक्तवन्तः । मघवन्भो इन्द्र । एतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत् । व्याख्यातम् । तस्मात्स्वसमीप-
प्राप्तादिन्द्रात्तिरोदधेऽन्तर्धानं चकार । शुद्धान्तःकरणैरपि स्वस्वकर्म-
भिरनवगम्यं दर्शयितुमिन्द्रो हि ब्रह्मसमीपं प्राप्तः करग्रहणावसरे तन्न
वृष्टवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

स विस्मयमना इन्द्रस्तस्मिन्नेव यत्र यक्षं स्थितं तत्रैव न त्वन्यत्राऽऽ-
काशेऽवकाशे तदेव यक्षं ध्यायंस्तस्थाविति शेषः । एवं स्थिते मघोनि
विशुद्धान्तःकरणे यक्षदर्शनोत्सुके तदन्तर्धानादपगतान्तर्धानाद्यैश्वर्या-
भिमाने संपन्नाधिकारिगुणे स्त्रीप्रादुर्बभूव । स तां स्त्रियं ब्रह्मविद्यां
मूर्तिमतीं ददर्शेति शेषः । ततो निरीक्ष्य तामाजगाम यक्षस्य वार्तां प्रष्टु-
मागतवान् । आगत्य च बहुशोभमानां सकलाविद्यापिशाचीवैलक्ष-
ण्येनाधिककान्तिमतीमुमां सकलसंसारवृक्षोच्छेदकत्वेनोत्कृष्टां प्रभां
ब्रह्मविद्यामित्यर्थः । हैमवतीं हिमरूपः सर्वदा शीतलः स्वयंप्रकाश-
मान आनन्दात्माऽन्तर्हितयक्षस्वरूपः स यस्य नित्यमस्त्युपनिषद्विभा-
गस्य स हिमवांस्तस्येयं दुहिता हैमवती ताम् । अथबोमा भगवतः
पिनाकपाणेः प्राणप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विषण्णाञ्जन्तून्मातेव
नानारूपैराश्वासयति । तदुचितमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् ।

सा च हिमवतो गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याऽऽभरणानि हैमानि कटकमुकुटादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हैमवती तां प्रसिद्धां विदुषामुमां ह किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह-किमेतद्यक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्रकारेण ह किलोवाचोक्तवती । ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानमप्याह—ब्रह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीयध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीयध्वमिदं भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्युरित्यनेन प्रकारेण । शिक्षा चेयं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीयध्वं मा स्वातन्त्र्याभिमानं कुरुतेत्यर्थः । एवमुमयोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उमाया वचनाद्ब्रह्म किलैव तत एव न त्वन्यस्माद्विदांचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह—ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्यनेन प्रकारेण ॥१॥

तस्माद्यतो वाय्वग्नी संवादं कृतवन्तौ ब्रह्मणेन्द्रश्चोमावचनेन निश्चिकाय ततो वै प्रसिद्धा एते[देवा अ]ग्नीन्द्रवायवोऽतितरामिवाधिकमतिक्रम्येव वर्तन्तेऽन्यानग्नीन्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवांश्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तान्नामत आह—यद्यः प्रसिद्धोऽग्निर्वायुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रिण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वेभ्योऽत्यधिका हि यस्मादेनद्यक्षरूपमात्मानं नेदिः प्रतिशयेन समीपं पस्पृशुः स्पर्शनं चक्रुर्ब्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि यस्मादेनद्देवानां पुरतः स्थितं यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः । विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुः छत्रिन्यायं निर्देशः । तज्ज्ञानानुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति—तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगामिष्विन्द्र एवोमोपदेशाद्ब्रह्म ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नोऽतितरामिवातिशयेनातिप्रथमत्वन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानग्निवायुप्रमुखान् । स इन्द्रः । ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशं स येनत्यथमो विदांचकार ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

तस्येन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं ब्रह्मरूपं शास्त्रेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टुं वक्ष्यमाणस्वरूपं विद्युतः प्रसिद्धायास्तडितः । व्यद्युतद्विशेषेण द्योतनमकरोत् । आ ३ । आकारप्लुतिराश्रयार्था । आश्रयं तेजोधातुविलक्षणमपि ब्रह्म विद्युतः सकाशाद्विस्पष्टं प्रकाशं कृतवदिव स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः । यथा स्वयं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव । तदित्थं चक्षुरादीनि सान्तःकरणानि न्यमीमिषन्निमेषोपलक्षितं स्वस्वव्यापारं कारितवत् । आ३ आकारप्लुतिः पूर्ववदाश्रयं सर्वक्रियाहीनोऽपि सर्वदेवनिष्पाद्यां क्रियां कारितवानिवेत्यनेन प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः । अधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्येतिद्वयाभ्यां वाक्याभ्यामुपदिष्ट आदेशोऽधिदैवतम् ॥ ४ ॥

अथाधिदैवतादेशकथनानन्तरमध्यात्ममात्मानमधिकारिशरीरमुररीकृत्योच्यमान उपदेशोऽध्यात्मं यत्प्रसिद्धमधिदैवं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिवैतद्बुद्धेर्द्रष्टुं सर्वगतं प्रति गच्छतीव च यातीव चकारात्स्पृशतीव च मनोऽन्तःकरणमनेन चान्तःकरणेनैवैतद्विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव ब्रह्मोपस्मरत्यहं ब्रह्मास्मीति सामीप्येन शास्त्रोक्तं स्मरत्यभीक्षणं निरन्तरं संकल्प इदं ब्रह्माहं साक्षात्करोमीत्येवंरूपोऽभिलाषः सोऽप्यनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तदुक्तं ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य तस्य प्राणिजातस्य वननीयं संभजनियमेतदेव नामधेयम् । तस्येदानीं नामानुगुणोपासनमाह—तद्वनं नामधेयमित्यनेन प्रकारेण तदुपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कर्तव्यम् । इदानीं गुणोपासनस्य फलमाह—स उपासकलक्षणसंपन्नो यः कश्चनैतत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनःसंकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म । एवमुक्तेन प्रकारेण तद्वनं नामधेयमिति वेदजानात्युपास्त इत्यर्थः । अभिहैनं सर्वाणि भूतानि गच्छन्ति* ह किलैनं तद्वननामोपासकं निखिलानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि दर्शनस्पर्शनादिनाऽभिगच्छन्ति संगच्छन्ति संवाञ्छन्ति सर्वत इच्छां कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इदानीमाख्यायिकां परित्यज्य पुनः शिष्यप्रश्नमवतारयति—उपनिषदं ब्रह्मविद्यां विद्यया विन्दतेऽमुतमिति भवतैवोक्तं भो हे गुरो ब्रूहि

* इदं पदमधिकमिव भाति ।

१ ग. °डितस्तत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म आ ३ आश्व° । २ ग. °णमिव ब्र° । ३ ग. °द्विशिष्टं । ४ क. °वोक्तं भो ।

कथय किमु ब्रह्मविद्याऽऽहोस्विदन्याऽपीति प्रश्नार्थः । इत्यनेन प्रकारेण । ब्रह्मविद्या चेदुक्तैव तस्याः साधनानि चेत्तपआदीनि वक्ष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण गुरुराह—उक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यारभ्याभीक्षणं संकल्प इत्यन्तेन गुणोपासनासहितेन वाक्यसंदर्भेण कथिता । ते तुभ्यम् । उपनिषत्, तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वाऽहंममादिग्रन्थीञ्छिथिलीकृत्याविद्यां ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । ब्राह्मी वाव ब्रह्मणा सत्यज्ञानलक्षणेन संबद्धा ब्राह्मीतामेव नतु तत्संबद्धां तपआदिकाम् । अत उपनिषदं व्याख्यातम् । अब्रूमोक्तवन्तः । अतोऽन्यां कथयिष्याम इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्यै, उक्ताया ब्राह्म्या उपनिषद् उत्पत्त्यर्थम् । तपस्तपःशब्दाभिधेयं स्वधर्मानुगुणशरीरसंतापकरं मनइन्द्रियैकाग्र्यादिषु । दम इन्द्रियनिग्रहः कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं श्रौतं स्मार्तं चेत्यादिकमन्यदपि शमब्रह्मचर्यादि । इदानीमस्या उपनिषदः स ब्राह्म्युपनिषद(?)उपासनमाह—प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठन्त्येतैरिति प्रतिष्ठा इयं तपआद्युपनिषत्कामधेनुर्ब्रह्मविद्योपनिषद्वत्सा चतुष्पादित्यर्थः । ततः प्रतिष्ठाः पादाः । इदानीं तान्विशेषत आह—वेदा ऋगाद्याश्चत्वारः । वेदानां षड(सर्वा)ङ्गानि विद्याकामधेनोः परिशिष्टानि निखिलाङ्गानि । सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्यं ब्रह्म भूरिवेतरस्या गौरायतनं प्रचारोपवेशनादिस्थलम् ॥ ८ ॥

यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी तपआदिसंपादनोद्यतो वै प्रसिद्धोऽनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारः श्रद्धालुरेतां तपआदिकामधेनुं ब्रह्मविद्यावत्सामेवं वेदपादादिरूपेण वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः । सोऽपहत्य स्वस्मादपच्छेदपुरःसरं विनाश्य पाप्मानं ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुमनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे स्वर्गवासिभिर्गेय आनन्दात्मनि लोके स्वयंप्रकाशे ज्येये ज्यायसि सर्वस्मादभ्यधिके ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रतिष्ठति संजातचरमसाक्षात्कारः प्रकर्षेण पुनरुत्थानशून्यत्वेनावस्थानं करोति । प्रतिष्ठति व्याख्यातम् । पदाभ्यास उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तेयं शंकरानन्दकृता तलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिषद्दीपिका ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका ।

केनेषितोपनिषदि खण्डाश्रित्वार ईप्सिताः ।
क्षुद्रग्रन्थसमाहारे सा द्वात्रिंशत्तमी मता ॥

तलवकारशाखा सामवेदे नवाध्याय्याम् । तत्र प्राक्कर्माण्युक्तानि ततः
समस्तकर्माश्रयस्य प्राणस्योपासनानि ततः कर्माङ्गसामोपासनानि ततो
गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तमष्टभिः । ततस्तैः शुद्धसत्त्वं प्रति
केनेषितमित्याद्या ब्रह्मविषयोपनिषन्नवमाध्याय आरभ्यते । वृष्टावृष्टा-
र्थेभ्यो बाह्यसाधनेभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासेयम् । केनेषि-
तमित्यादि । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं सुखप्रतिपत्त्यर्थं
केवलतर्कागम्यत्वदर्शनार्थं च । केन कर्त्रेषितमिष्टमभिप्रेतं सत्कस्येच्छा-
मात्रेण मनः पतति स्वविषयं प्रति गच्छति । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्य-
र्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैतद्रूपम् । इडागमश्छान्दसः । तस्यैव
प्रपूर्वस्य नियोगार्थं प्रेषितमिति । न यथाप्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघा-
तस्य प्रेरयितृत्वं किंतु संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेण मनआ-
दिप्रेरयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं प्रेषितमिति विशेषणद्व-
यम् । ईश्वरविषयोऽयं प्रश्नः ।

यदुक्तम्—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इति ।

प्रवृत्तिलिङ्गाच्च विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनावद-
धिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा तद्धि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे ।
मनआदीनि चेतनावदधिष्ठितानि करणत्वाद्वासीवदिति प्रयोगः । मनु-
तेऽनेनेति मनोऽन्तःकरणम् । इषितं प्रेषितमित्युपमार्थं न त्वनयोरर्थाविह
संभवतः । नहि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेरयत्यात्मा ।
विविक्तनित्यचित्स्वरूपभात्रतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ । प्राण इति
नासिक्त्यः प्रकरणात् । केन युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति
स्वव्यपारं प्रति । प्रथमः । आद्यः । तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्ती-
नाम् । चलिक्क्रिया हि सर्वेषां प्राणनिमित्तैव । तेन प्राणस्य प्राथम्यम् ।
स्वतस्त्विन्द्रियाणां विषयावभासकत्वमात्रं न चलिक्क्रियारूपा प्रवृत्तिः ।

सा तु प्राणनिमित्तैव तेषाम् । केन देवेनेषितामिष्टां कस्येच्छामात्रेण वाचं शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकवाचा वदनं किंनिमित्तं प्राणिनाम् । चक्षुःश्रोत्रमिन्द्रियम् । क उ प्रश्ने । देवो युनक्ति प्रेरयति । कारणानामधिष्ठाता चेतनावानन्यः स किंलक्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । अयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्व-विषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टं तच्च सामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । “आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते शेते ” “ तस्य भासा ” “येन सूर्यस्तपति” इत्यादिश्रुतेः । श्रोत्राद्येव सर्वस्याऽऽत्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धम् । तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजमरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनम् । शब्दार्थश्चोपपन्नः । कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रतत्त्वम् । ततश्च शब्दोपलब्धरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वाद्यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तमिति श्रोत्रमात्मेत्युच्यते । यथोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमप्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वत् । अनित्यं यस्यान्यसंयोगादुपलब्धत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धत्वम् । तत्र हि तन्नित्यं यत्र नित्यमुपलब्धत्वमग्नाविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनित्या । नित्या चाऽऽत्मनि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षरार्थानुगमादुपपन्नं निर्विशेषस्योपलब्धिरूपस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । मनसोऽन्तःकरणस्य मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषाऽऽदीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसानादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मनः । बुद्ध्याद्विन्नयमप्यन्तर्भाव्य मनस इति निर्देशः । यद्वाचो ह वाचम् । यच्छब्दो यस्मादर्थः श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं यस्मान्मनसो मनो यस्माद्वाचो वाक्तस्मात्तज्ज्ञात्वा मनआद्यतिमुच्योऽज्ञित्वाऽमृता भवन्तीत्यन्वयः । वाचमिति द्वितीया प्रथमार्थे स उ प्राण इत्यनुरोधात् । पृष्टस्याऽऽत्मनः प्रधानविभक्त्या प्रथमया निर्देष्टुमुचितत्वाच्च । स यस्त्वया पृष्टः स प्राणाख्यस्य वृत्तिविशेषस्य प्राणः । तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपत्तिमतः । “को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” “ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु श्रोत्रा-

दीन्द्रियप्रस्ताषाद्घ्राणप्राणस्य ग्रहणं युक्तं न त्वविशेषेण । सत्यम् । सामान्यग्रहणे तस्याप्यन्तर्भावाददोषः । सर्वस्यैव हि कर्त्तृत्वात्पस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषो रूपप्रकाशकस्य यद्ग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य ज्ञानुमिष्टत्वाद्त्र तज्ज्ञात्वेति शेषः । अतिमुच्यो-ज्झित्वा सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलापम् । यत्कृतः संसारस्तं श्रोत्रादा-वात्मभावं त्यक्त्वा श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्माऽऽमेति ज्ञात्वाऽत एव ते धीरा धीमन्तो न हि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकान्ममाहंभावलक्षणाच्यक्तसर्वेषणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । अथवाऽतिमुच्येत्यनेनैव-षणात्यागस्य सिद्धत्वाद्स्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरादपेत्य सृत्वेत्यर्थः ॥२॥

यस्माच्छ्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति स्वात्मनि गमनासंभवात् । अत एव न वाग्गच्छति यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं दहति प्रकाशयति वा तद्वत् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे सूक्ष्मत्वेनाप्रतिपन्नत्वात्पुनः पर्यनुयुयुक्षा वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियार्थत्वाच्चक्षुरादीनि तत्र स्वात्मभूते न ज्ञानमुत्पाद-यन्तीत्यर्थः । तर्हि सुखादिवदन्तःकरणेन गृह्यतामत आह—नो मनो गच्छति । अतो न विद्वो बाह्यकरणैर्न विजानीमोऽन्तःकरणेन सुखादि-वद्यथैतन्मनआदिकरणजातमनुशिष्यादुपदेशेद्ब्रह्म । यद्धि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेशं शक्यं जातिगुणक्रियादिविशेषणैः । न तु जात्यादि-विशेषणवद्ब्रह्म तस्माद्द्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुं तस्मादुपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयः कर्तव्य इति भावः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आह—न तत्र चक्षुरित्यादि । पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषः । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेदन्योऽपि शिष्यमि-तोऽन्यविधिनेति भावः । सर्वथा ब्रह्म बोधयेत्युक्ते यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यते प्रत्याययितुमागभेन तु शक्यत इत्याशयनाऽऽह—अन्यदेव तद्वि-दितादथो अविदितादधीति । विदितं व्यक्तं व्याकृतं ततोऽन्यदविदित-मद्यक्तमव्याकृतमविद्या ततोऽप्यभ्युपरि लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादुपरि भवति तत्ततोऽन्यदिति प्रसिद्धम् । यद्धिदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम् । अविदितमुपादेयं कार्यार्थं हि कारणमुपादीयते । तेन हेयोपादेयाभ्यामन्यद्ब्रह्म । एतेन स्वात्मव्यतिरिक्तब्रह्मविषया जिज्ञासा सा निवर्तिता भवति । न हि स्वात्मा हेयो नाप्युपादेयोऽ-

न्यद्ब्रह्मन्येनोपादीयते न तु स्वयमेव स्वयं हीयते वोपादीयते वा तेन स्वात्मैव ब्रह्मेत्युपदिष्टम् । इति शुश्रुमेति । ब्रह्मैवमाचार्योपदेशपरम्परसैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुमश्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे विस्पष्टं कथितवन्तः ॥ ३ ॥

अन्यदेवेत्यनेनाऽऽत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते शङ्का स्यात् । कथमात्मा शरीरी ब्रह्म ततोऽन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा लोकप्रत्ययविरोधादिति तामपनेतुमाह—यद्वाचेति । यच्चैतन्यमात्रं स्वसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिव्यष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्वार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वाक्यं वागित्युच्यते । “अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्वरस्पर्शान्तस्थोष्मभिव्यज्यमाना वाङ्मनारूपा भवति” इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितम् । येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिपा प्रकाश्यते सा हि वक्तुरुक्तिरूपा नित्या चैतन्यज्योतिःस्वरूपा “न हि वक्तुर्वाचो विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतेः । तदेवाऽऽत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि जानीहि त्वम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रौतव्यवहारान्युदस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विन्दीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमुपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । उक्तं हीश्वरेण वसिष्ठं प्रति—

“शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम् ।

न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ॥

न देवो देवरूपो हि न देवश्चित्तरूपकः ।

अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ॥

आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कुतः ।

अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिच्छिवं विदुः” ॥ इति ।

अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम् ।

योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यते ॥ ” इति च ।

तत्र पूजाविधिरप्युक्तः—

“बोधः शाम्यं शम इति पुष्पाण्यश्याणि तत्र च ।

शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुः” इति ॥

तदेव विद्महीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थ-
मन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं च ॥ ४ ॥

अन्यदेव तदितिब्राह्मणोक्तार्थो यद्वाचेत्यादिमन्त्रे वृढी क्रियते । यन्मन-
सेति । कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते
न संकल्पयति नापि निश्चिनोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात्सर्व-
विषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन हि
चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सर्ववृत्तिकं मनो
येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्त-
देव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं त्वं ब्रह्म विद्मि ॥ ५ ॥

न पश्यति न विषयी करोति येनान्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन चक्षूंषि तद्-
वृत्तीः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयी करोति व्याप्नोति लोकः ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न
विषयी करोति लोकः । यच्चैतन्यात्मज्योतिषा च श्रोत्रं श्रुतं विषयीकृतं
तदेव ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन पार्थिवेन नासापुटस्थेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन न
प्राणिति गन्धवन्न विषयी करोति लोकः । येन चैतन्यात्मज्योतिषावभा-
स्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेव ॥ ८ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव
ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहं मामिति गृह्णीयादित्याशङ्क्याऽऽचार्यः शिष्यबुद्धिबि-
चालनार्थमाह—यदिति । अहं सुष्ठु वेदेति चेन्मन्यसे नैतद्युक्तं सर्वस्य
वेदितुरात्मा ब्रह्म नहि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः ।
न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म “नान्यदतोऽस्ति
विज्ञातु” इत्यन्यस्य विज्ञातुर्निषेधात् । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रति-
पत्तिर्भिश्चैव तस्माद्युक्तमेवाऽऽहाऽऽचार्यो यदीत्यादि । कदाचिद्यथाश्रुत-
दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्क-
मुक्तं यदीत्यादि । महतीह सूक्ष्मेक्षिका वर्तते । ब्रह्मणा बोधितोऽपि
विरोचनो यथावन्न प्रतिपेदे । इन्द्रश्चतुर्थपर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रति-
पेदे । लोकेऽप्येकस्मान्नुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिद्यथाव-

त्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किं पुनर्वक्तव्यमतीन्द्रिय आत्मतत्त्वे । सर्वे चात्र तार्किका विप्रतिपन्नाः । तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितो-
 क्तेऽपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यादि मन्यस इति साशङ्कं वचनं युक्तमेवाऽऽ-
 चार्यस्य । दहरं दभ्रमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् ।
 किमनेकानि रूपाणि महान्ति दभ्रकाणि च येनाऽऽह दभ्रमेवेत्यादि ।
 बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः ।
 स्वतस्तु “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् ”
 इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते । न केवलं श्रोत्रस्य श्रोत्र-
 मित्याद्यध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नमुपदिष्टमेव ब्रह्मणो रूपमल्पं वेत्थ ।
 किंतु यदस्य ब्रह्मणो देवेषु रूपमधिदैवमिति यावत् । अधिदैवोपाधि-
 परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो यद्रूपं वेत्थ तदपि दभ्रमेव वेत्थेत्यहं मन्ये । यद्-
 ध्यात्मं यदपि च देवेष्वधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नं तदपि तत्त्वतो न सहसा
 वेदितुं शक्यम् । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं
 भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म तत्कथं सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत् एवमथ नु हीनं
 तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः
 शिष्य एकान्त उपविष्टः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो विचार्य तर्क-
 तश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच मन्ये विदित-
 मिति । अथ त्वं मन्यसे मया विदितं ब्रह्मेति । अथवा देवेष्वग्न्यादिषु
 सूक्ष्मबुद्धिष्वपि यो मन्यते सुवेदाहमिति सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव
 वेत्ति नूनं किं पुनर्वक्तव्यमल्पबुद्धिषु मानवेषु तस्मान्मीमांस्यमेवेत्युक्तः
 शिष्य आह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथवाऽध्यात्ममधिदैवं च
 यदस्य ब्रह्मणो रूपं सोपाधिकं त्वया विदितं तद्दहरमल्पमेव न तु परं
 भूमाख्यं तत्तु ते मीमांस्यमेवास्तित्युक्तः शिष्य उपाधिं परित्यज्यानुभवेन
 निश्चित्याऽऽह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथ न्विति हेतुमीमां-
 सायाः । सुविदितरूपं कस्माद्दभ्रमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात् । मन्ये
 विदितमिति शिष्यमीमांसानन्तरोक्तिरागमाचार्यानुभवलक्षणप्रत्ययत्रय-
 स्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् ॥ १ ॥

आचार्यात्मानुभवयोस्तुल्यत्वे हेतुमाह—मन्ये सुवेदेति । *अहेत्य-
 वधारणे नैव मन्ये सुवेदं ब्रह्मेति । नैव तर्हि त्वया विदितं ब्रह्मेत्युक्त
 आह—नो न वेदेति वेद चेति । नाह मन्ये सुवेदेति विदितादन्यत्वमुक्तं

नो न वेदेति चाविदितादन्यत्वमुक्तं वेद चेति वेदैव । ननु विप्रतिषिद्धमिदं न सुवेद वेद चेति । एकस्मिन्विषये वेदनावेदनयोर्धिरोधात् । नैष दोषः । विदिताविदितान्यत्वेन स्वप्रकाशावेदनपरत्वात् । फलव्याप्यत्वासंभवेऽपि चरमान्तःकरणवृत्तिव्याप्तत्वाङ्गीकारात् । आत्मप्रकाशे प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । विषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं फलं घट इवाऽऽत्मप्रकाशे स्वप्रकाशत्वेन प्रतिबिम्बानपेक्षणात् । इदानीमात्मने(नो) ब्रह्मविद्याया हृदनिश्चयतां दर्शयन्गर्जति यो न इति नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये य उक्तं तद्ब्रह्म तत्त्वतो वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । किं पुनस्तद्ब्रह्मनमत आह—नो न वेदेति वेद चेति । अन्यदेवेत्यादि-नोक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं नो न वेदेति वेद चेत्यनेन वाक्येनाऽऽचार्यबुद्धिसंवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं च मयोक्तं ब्रह्म । एतद्वाक्यमर्थतो यो वेद स एव ब्रह्म वेद नान्य इत्यर्थः ॥२॥

आख्यायिकोपसंहारार्थं श्रुतिः स्वेन रूपेण समस्तसंवादिनिर्वृत्तमर्थमवधारयति—यस्यामतमिति । यस्यामतमात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्ता तस्य मतं तेन ज्ञातम् । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति क्तः । “क्तस्य च वर्तमाने” इति कर्तारि षष्ठी । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति—अविज्ञातमिति । अविज्ञातं विज्ञाताद्विदितादन्यदेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्दर्शिनाम् । विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिनाम् । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनां ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बुद्ध्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिः । न त्वत्यन्तमूढानामियं भ्रान्तिरतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते हेत्वर्थे वोत्तरार्थः ॥ ३ ॥

यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं तर्हि लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तोऽविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं च ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोधेति । बोधं बोधं प्रति विदितं बोधशब्देन बौद्ध्याः प्रत्यया उच्यन्ते । यस्य सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते *नान्यद्वारान्तरमात्मविज्ञानाय । अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया यदा विदितं ब्रह्म तदा तन्मतं तत्सम्यग्दर्शन-

मित्यर्थः । यद्वा गुरुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन विदितं मतम् । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनम् । विषयात्मविज्ञाने(नं?) हि मृत्युमारभत इत्यात्म-विज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनम् । कथमात्मविज्ञानेनामृतत्वं विन्दतेऽत आह—आत्मनेति । स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यम् । धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं नाभिभवितुं शक्नोति । अनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतस्तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एव-मात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽ-मृतम् । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यते(भ्यः)” इति श्रुतेः सामर्थ्यं हेतु-रमृतत्वे ॥ ४ ॥

कथा खलु संसारगतिरत इहैव चेद्यदि मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन्न-वेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्य-वासं तस्य जन्म सफलमिति भावः । चेन्नावेदीन्महती विनष्टिर्महान्वि-नाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदलक्षणः स्यात् । ज्ञाते किं स्यादत आह—भूतेषु भूतेषु चराचरेषु विचित्य पृथक्कृत्यैकमात्मतत्त्वमात्मभावेनोपलभ्य धीरा धीमन्तो विवेकिनः प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकाच्छरीराद्यावृत्तममत्वा-हंकाराः सन्तोऽमृता नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा भवन्ति ॥ ५ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

समाप्ता ब्रह्मविद्याऽत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यतेऽधिक-यत्नाय । शमाद्यर्थो वाऽऽम्नायोऽभिमानशातनात् । व्यावृत्तबाह्यमिथ्या-प्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । “नेदं यदिदमुपासते” इत्यपोदितत्वात्सगुण-ब्रह्मोपासनार्थो वा । तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाध्यात्ममधिदैवं चोपासनं विधातव्यमित्यर्थः । ब्रह्म, ईश्वरः को ह्यन्यस्तृणं वज्रीकर्तुं क्षमः । ह, ऐतिह्ये । देवासुरसङ्ग्रामे देवेभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो देवानां विजयो बभूवेत्यर्थः । तस्येति । ब्रह्मणो विजये ब्रह्मकर्तृके स्वोत्कर्षे सति यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु परा-जितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः । त ऐक्षन्ताऽऽलोचितवन्तो मिथ्याप्रत्ययत्वाद्धेयख्यापनार्थोऽयमाम्नायः । किमालोचितवन्त ईश्वर-निमित्ते विजये सति स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माक-मेवायं महिमेति सर्वकल्याणास्पद्मीश्वरमात्मानमबुद्ध्वा पिण्डमात्रा-भिमानाः सन्तः ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानाममिप्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ ज्ञात-
वत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया तेभ्यो देवेभ्योऽ-
र्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव महेश्वरशक्तिमायोपात्ते-
नात्यन्ताद्भुतेन केनचिद्रूपेण प्रादुर्भूतं तत्किलोपलभमाना अपि देवा
न व्यजानत न विज्ञातवन्तः किमिदं यदेतद्यक्षं पूज्यमिति यजेरौणा-
दिकः सः ॥ २ ॥

ते तद्विज्ञानायाग्निमद्भुवन् । अभ्यद्रवच्छीघ्रं गतः । तमभ्यवदद्ब्रह्म ।
किम् । कोऽसीति । पृष्ठेऽग्निर्वै जातवेदा वा इति नामद्वयेनाऽऽत्मानं
श्लाघयन्नग्निरब्रवीत् । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मोवाच । तस्मिन्नेवं प्रसिद्धस्यु-
नामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोब्रवीदपीदमित्यादि । पृथि-
व्यामित्युपलक्षणमन्तरिक्षस्थस्यापि । तस्मा एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं
निदधौ पुरः स्थापितवत् । एतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह न चेद्दग्धुं समर्थो
मुञ्च सर्वत्र दग्धृत्वाभिमानमित्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेषाय तृणसमीपं गतवा-
न्सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन गत्वा न शशाक नाशकद्दग्धुं सोऽग्नि-
स्तत एव तृणदाहाशक्तेरेव व्रीडित्वा निववृते निवृत्तः सन्देवानवोचन्नै-
तदिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथानन्तरं वायुमद्भुवन्नित्यादि पूर्ववत् । वायुः । मातर्यन्त-
रिक्षे श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा । आददीय गृह्णीयाम् । तृणनिधा-
नेऽयमभिप्रायः—अत्यन्तसंभावितयोरग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्या-
ऽऽत्मसंभावना शातिता भवेदिति । तस्मादिन्द्रात्तिरोदधे । तिरोधानेऽप्य-
भिप्राय इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानो यस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं
वाचा संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्या-
दिति । तदनुग्रहायैवान्तर्हितं बभूव । स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं
ब्रह्म जिज्ञासुर्धस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च तस्मि-
न्नेवाऽऽकाशे तस्थौ किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निववृतेऽग्न्यादिवत् । तत
इन्द्रस्य यक्षे भक्तिं दृष्ट्वा विद्या प्रादुरासीत् । स स्त्रियमतिरूपिणीं
विद्यामाजगाम रुद्रस्योमा हैमवती बहुशोभमानाऽभिप्रायबोधहेतुत्वा-
द्विद्यैव सा तां ह प्रसिद्धामुवाच किमिदं यक्षम् । इति वाक्यसमाप्तौ
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्मेति हो वाच । सा हि नित्यमेवेश्वरेण सर्वज्ञेन सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्था । ब्रह्मण ईश्वरस्य वै विजये महीयध्वमीश्वरेण हि जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणम् । युष्माकं तु मिथ्याभिमानोऽस्माकमेवायं विजय इति । ततस्तस्मादेवोमावाक्याद्भैव विदांचकार ब्रह्मेतीन्द्रः । ततो हैवेत्यवधारणं ब्रह्मावबोधे स्वातन्त्र्यनिरासाय ॥ १ ॥

तस्माद्वा इति । यस्माद्वाग्निवाय्विन्द्रा ब्रह्मणा संवाद्दर्शनादिना सामीप्यमुपगतास्तस्मात्स्वैर्गुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतिशेरत इव । इवशब्दोऽवधारणे । अतिशेरत एते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकतमं पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरितद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानभूताः सन्तो विदांचकार विदांचकुरेतद्ब्रह्मेति ॥ २ ॥

यस्माद्वाग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रतुः । इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्म । तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवातिशयेन शेत इवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श । यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमा स एष पदार्थ इत्यर्थः । किं तत् । यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतत्प्रत्ययार्थोऽविवक्षितो देवेभ्यो ब्रह्म तिरोभूतम् । अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यं व्यद्युतद्विद्योतितवदा इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यर्थः । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः । इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चापरस्तस्याऽऽदेशः । कः । न्यमीमिषत् । स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाऽऽकारः । चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इवेत्यर्थः । अथवोपमानद्वयेन ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती क्रमेण दर्शिते इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्ब्रह्म गच्छतीव च मन उपढौकत इव विषयी करोतीव चैष आदेशः । तसायःपिण्डवन्मनोवृत्तिमात्रस्य स्फुरणाविष्टत्वात् । अन्यथाऽऽकारमात्रस्य जडत्वेनैव भानानुपपत्तेः । साधकस्य विषयासक्तावपि ब्रह्मविस्मरणेऽयं हेतुरित्याह—अनेन च मनसो ब्रह्मगमनेनैतद्ब्रह्मोप स्वसमीप एव स्मरति

चिन्तयति न विस्मरत्यभीक्ष्णं निरन्तरम् । संकल्पः संकल्पयतीति संकल्पः संकल्पविकल्पौ मनोवृत्ती कुर्वन्नपि साधक एषोऽध्यात्ममुपदेशः । यद्वैषोऽभीक्ष्णं संकल्पो मनसो ब्रह्मविषय इत्युपदेशः । अधिदैवं विद्युदुन्मेषणवद्द्रुतं प्रकाशधर्मि ब्रह्माध्यात्मं च मनः प्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मित्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवति । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम् ॥ ५ ॥

तस्य नामाऽऽह—तद्द्रु तद्वनं नाम ब्रह्म । ततः किमत आह—तद्वनमित्युपासितव्यमिति नाम्नोपासनायायमुपदेशः । तस्य प्राणिजातस्य वनं संभजनीयं “ वन संभक्तौ ” संभक्तिः सम्यक्सेवा । तद्गुणोपासनेन तदेव फलं भवतीत्याह—स य एतदेवमिति । वेदोपास्ते । अभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥ ६ ॥

एवमनुशिष्टः शिष्य आह—उपनिषदं भो इति । आचार्य आह—उक्तेति । का पुनः सेत्यत आह—ब्राह्मीमिति । ब्रह्मणः परमात्मन इयं ताम् । एतावत्येवेयमुपनिषदन्यनिरपेक्षाऽमृतत्वायोक्ता । इतिशब्दो विद्यासमाप्तौ ॥ ७ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीतिप्रश्नसार्थकत्वायोक्ताया उपनिषदः प्राप्स्युपायभूतानि तपआदीनि विद्याङ्गरूपकेणाऽऽह—तस्या इति । कायेन्द्रियमनसां समाधानं तपः । उपशमो दमः । अग्निहोत्रादि कर्म । इतिशब्द आद्यर्थे । अमानित्वमदम्भित्वमित्यादीन्यपि । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्या विद्यायास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या पञ्चामिव पुरुषः । तपआदीनां विद्यासाधनत्वं श्वेताश्वतरमन्त्र उक्तम्—

“ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ” ॥ इति ।

स्मृतौ च—“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” । इति ।

वेदाः साङ्गाश्चत्वारः सर्वाणि शिरःपाण्यादीन्यङ्गानि । सत्यममायिताऽकौटिल्यं च वैद्वानःक्रायानां तदायतनमाश्रयो विद्यायास्तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वप्रदर्शनार्थम् ।

“ अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेकं विशिष्यते” इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

अमृतत्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयति—यो वा इति । एतां केनेषितमित्याद्यां ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादिना स्तुताम् । पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजम् । अनन्तेऽपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मनि ब्रह्मणि ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे । स्व आत्मनि प्रतितिष्ठति न पुनः पुनः संसारमापद्यते । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ॥ ९ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

नारायणेन रचिता शंभोःस्तुप्लीविना ।

अस्पष्टपदवाक्यानां केनेषितप्रदीपिका ॥ १ ॥

समाप्त्यं नारायणकृता तलवकारोपनिषदपरपर्याय-
केनोपनिषद्दीपिका ॥